

LÄNSSTYRELSEN I SÖDERMANLAND, RAPPORT

Kulturell mångfald i Södermanland

Del 1

Red. Agneta Åkerlund

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Länsstyrelsen Södermanlands län

611 86 NYKÖPING

Tel. 0155-26 40 00

Fax 0155-26 46 16

www.d.lst.se

e-post: lausstyrelsen@d.lst.se

© 2002 Länsstyrelsen i Södermanlands län

ISBN 91-88044-14-9

Kart- och ritmaterial Författaren, om ingenting annat anges

Layout Åsa Å Östlund, Riksantikvarieämbetet UV Mitt

Omslagsbilder är ett urval av inlagans illustrationer

Tryck Pitney Bowes Management Services, PrintCenter, Stockholm 2002

Innehåll

Förord 5

Agneta Åkerlund, Länsstyrelsen i Södermanlands län

Arkeologi på hög nivå – nya stenåldersfynd i Södermanlands skogar 6

Roger Wikell, Handen

Långt borta och nära. Om människor, platser och möten i Södermanland under mesolitikum 13

Christina Lindgren, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Släktskap i skiffer. Skifferspetsarnas kulturella förbindelser 20

Jackie Taffinder, Statens historiska museum, Stockholm

Fågel, fisk och mittemellan: Kulturell mångfald utifrån dietundersökningar 28

Gunilla Eriksson, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet

Stridsyxekulturgrupper i östra Mellansverige 34

Jonathan Lindström, Statens historiska museum, Stockholm

Utblick och insikt – några tankar kring det förflutna, identiteten och det arkeologiska ansvaret 40

*Per Lekberg, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet/
Smålands museum, Växjö*

Skogstorpssyorna. En föreställning tar sin början 45

Karin Beckman-Thoor, Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Stockholm

Södermanland – ett okänt hållristningslandskap 52

Sven-Gunnar Broström, Botark

Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap 58

Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst, Linköping

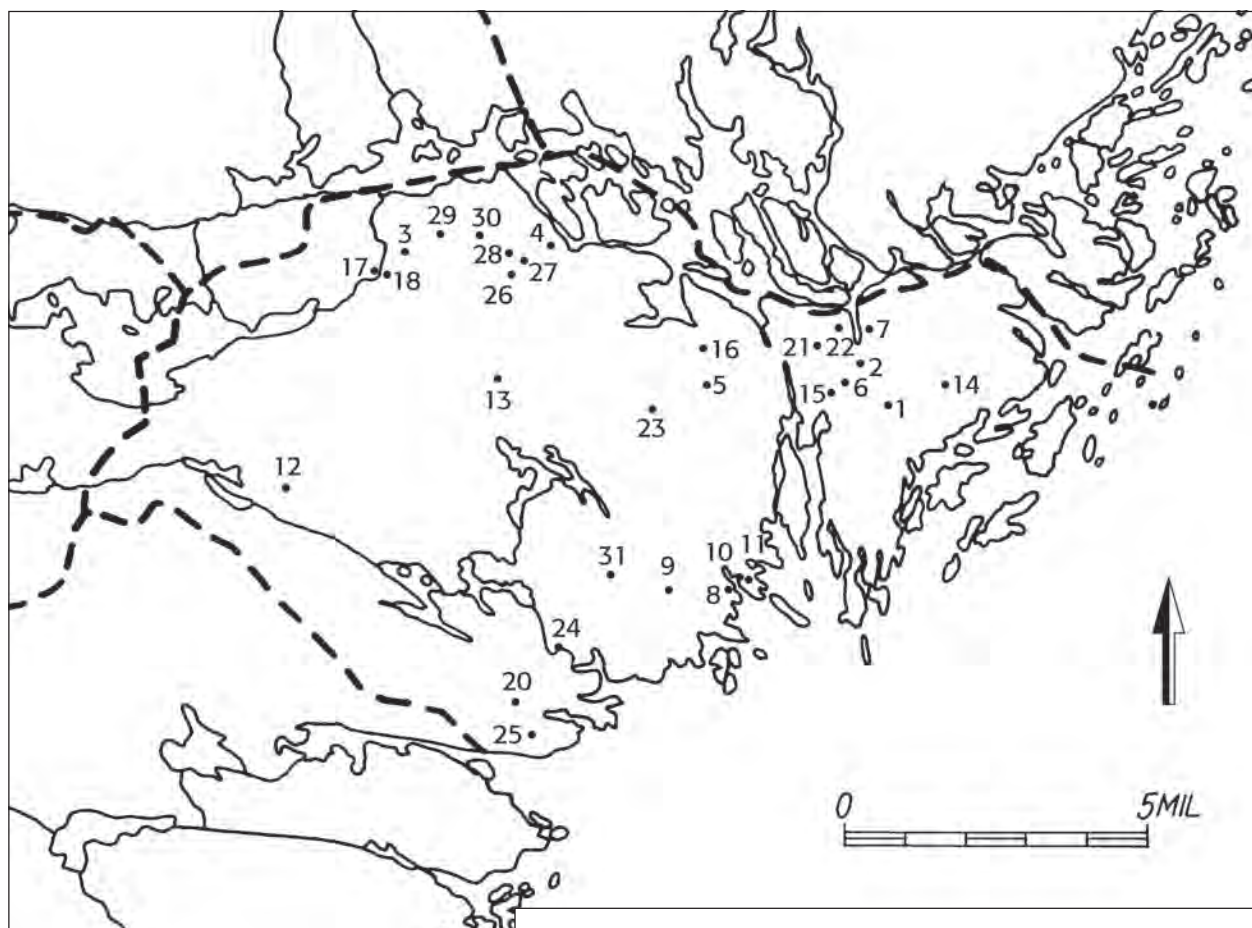
Heterarki och bronsålderssamhälle – ett exempel från Lilla Lundby, Södermanland 67

Tove Werner, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Program 77

Abstracts 79

Deltagarlista 82

Platser i Södermanland med lämningar från mesolitikum, neolitikum och bronsålder vilka nämns i texterna (med hänvisning till författarens namn inom parentes).

1 Paradiset (Wikell)	17 Hyndevad (Lekberg)
2 Eklundshov (Wikell)	18 Skogstorp (Beckman-Thoor)
3 Odlaren (Lindgren, Taffinder)	19 Enhörna (Broström)
4 Stadsskogen (Lindgren, Taffinder)	20 Berga-tuna (Broström)
5 Brokvarn (Taffinder)	21 Ladvik (Broström)
6 Stensborg (Taffinder)	22 Slagsta (Broström)
7 Häggsta (Taffinder)	23 Ullevi (Broström)
8 Djupvik (Taffinder)	24 Släbro (Broström)
9 Rogsta hage (Taffinder)	25 Koppartorp (Broström)
10 Överåda (Taffinder)	26 Rosendal (Ericsson)
11 Sköttedal (Taffinder)	27 Rödbobacken (Ericsson)
12 Forssjö (Taffinder)	28 Eksåg (Ericsson)
13 Hagtorp (Taffinder)	29 Hugelsta (Ericsson)
14 Jordbro (Taffinder)	30 Barva (Ericsson)
15 Korsnäs (Eriksson, Lindström)	31 Lilla Lundby (Werner)
16 Turinge (Lindström)	32 Igelsta (Werner)

Förord

Det här är en rapport från ett arkeologiskt seminarium om *Kulturell mångfald i Södermanland*, vilket arrangerades av Länsstyrelsen i Södermanlands län i mars 2002. Vid tiden för seminariet ökar invandringen till Sverige samtidigt som demografiska undersökningar visar att det föds för få barn i landet för att hålla produktionen igång. Man väntar sig att Sverige kommer att förvandlas till ett invandrarland om trenden håller i sig. Många känner rädsla för det främmande, rädsla för att ”det andra” skall ta över och förändra det hemvana.

En tanke med seminariet är att vi behöver bearbeta vår rädsla för ”det andra” och våra fördomar på alla sätt för att främja integration. Länets kulturmiljövårdare strävar efter att delta aktivt i samhällsdebatten och temat för seminariet har valts med syfte att skapa ett intresse för ”det andra”, det annorlunda. Vi tror att arkeologin kan bidra till att motverka att en svartvit syn på världen odlas.

Under senare år har det bedrivits omfattande arkeologiska fältarbeten i samband med stora infrastruktursatsningar i norra delen av Södermanland. Utgrävningarna i länet bedrivs av flera olika institutioner och ett annat syfte med seminariet var att stimulera till informationsutbyte och debatt mellan de verksamma. Seminariet planerades i samråd med Per Gustafsson från Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Eva Skyllberg från Sörmlands museum, Jan Apel från Societas Archaeologica Upsaliensis, Johan Rönnby från Södertörns högskola, Torun Zachrisson från Stockholms universitet och Jackie Taffinder från Statens historiska museum.

Seminariet var det första av två planerade seminarier och det samlade 70 arkeologer från ett 20-tal institutioner. Det pågick i två dagar och omfattade 15 föredrag, som påvisade variationer i kulturella uttryck från stenålder och bronsålder och bidrog med nya infallsvinklar på föreställningen om det mångkulturella samhället som ett nutida fenomen. En slutsats är att arkeologin med det långa tidsperspektivet kan ge motbilder till föreställningen om ett ”helsvenskt” samhälle i det förflutna.

Vid seminariet talade både yrkesverksamma, doktorander och privatforskare för en mer blandad publik än de alla vanligen utbyter tankar med. Av de föredrag som framfördes vid seminariet publiceras här tio. För övriga föredrag publicerar vi abstracts. Inte alla har kulturell mångfald i fokus, men de lyfter fram nya tankar eller lämningar av intresse.

Ett varmt tack till landshövding Bo Holmberg för stöd av arrangemanget och engagerat välkomstal. Tack till sessionsledarna Eva Skyllberg, Jackie Taffinder och Torun Zachrisson för förtjänstfulla bidrag till debatten. Jackie Taffinder har också granskat texterna. Tack också till Åsa Östlund på Riksantikvarieämbetet UV Mitt som bidragit med layout.

Nyköping i september 2002

Agneta Åkerlund
länsantikvarie

Arkeologi på hög nivå – nya stenåldersfynd i Södermanlands skogar

Wikell, Roger 2002. Arkeologi på hög nivå – nya stenåldersfynd i Södermanlands skogar. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, s. 6–12.

Archaeology at a high level – new Stone Age discoveries in the woods of Södermanland – Special surveys in forested areas at a high level above the sea in Södermanland, eastern middle Sweden, have resulted in many new Stone Age sites. The sites are dominated by quartz. Due to land uplift after the ice age, elevated areas in the landscape were part of a vast archipelago during the Mesolithic. The newly discovered sites were probably situated close to the ancient shore. The first pioneers who left traces at a high level (ca 85 m above sea level) in the archipelago may have come from flint-dominated areas on the Swedish west coast and south Scandinavia, from quartz-dominated areas in Finland or perhaps from both areas. The first immigrants in Södermanland may thus have had different multicultural origins.

Roger Wikell, Moränvägen 90, 136 51 Handen

Rodgeir@yahoo.com

Omfattande inventeringar under 1990-talet har berikat vår kunskap om stenålder i Södermanland. Riktade inventeringar i höglänta skogsområden har resulterat i ett tidigare okänt kulturlandskap – en mesolitisk skärgård. Förutsatt att lokalerna har varit strandbundna, kan stenålderns kulturlandskap följas från de första invandrarna i tidigt postglacialt skede till övergången till neolitikum.

Bakgrund

Riktade inventeringar efter stenålder i Södermanland initierades efter en diskussion förd 1990 inom en grupp arkeologer med intresse för landskapets stenålder. Södertörns västra sida, framför allt Sorunda socken, kunde uppvisa en rik förekomst av boplatser och lösfynd, medan den östra sidan av halvön endast hade ett fåtal kända fynd (Schnell 1930). Varför var det få fynd från stenålder kända på Södertörns östsida? De topografiska förutsättningarna var i stort sett likartade, men med den skillnaden att i västra delen fanns goda jordar för åkerbruk på nivåer som motsvarade mesolitiska stränder. Det var i dessa åkrar som många av Schnells presenterade fynd hade gjorts. En misstanke om att fornlämningsbilden var missvisande tog form. Denna misstanke förstärktes av att Södertörns östra sida uppvisade skogsområden på motsvarande nivåer. Den låga uppodlingsgraden i Hanveden och Tyresta-skogen var nog den främsta orsaken till en, som jag tillsammans med Dag Hammar och Mattias Pettersson antog, lucka i kunskapsläget (Hammar & Wikell 1994, Pettersson 1994).

Redan Ivar Schnell på sin tid förmodade att lokalerna var strandbundna; ”en boplatz på området synes mig endast vara motiverad om den dalsänka, på vars västra sida boplatzen ligger, varit fylld av en havsvik” (Schnell 1930:9). Denna förmodan har visat sig äga giltighet. Alla undersökta meso-

litiska lokaler på Södertörn har generellt givit dateringar som kan knyta dem till den aktuella stranden (Åkerlund 1996). Ett nära samarbete med kvartärgeologer från Stockholms universitet har varit givande. Flera projekt och undersökningar från Kvartärgeologiska institutionen har utförts på Södertörn. Resultaten har presenterats i en rad strandförskjutningsmodeller (Miller i Brunnberg et al. 1985, Risberg 1991). Dessa modeller har visat sig vara mycket användbara. Utifrån dessa kan grova paleogeografiska kartor enkelt uppföras, vilka överskådligt visar den mesolitiska skärgårdens omfattning.

Inventeringarna gav genast goda resultat med flera nyfynd, främst av slagen kvarts men även bearbetad grönsten, sandsten samt skärvsten. Fynd av ovan nämnda slag påträffades i markskador i goda lägen i Hanveden och Tyrestaskogen. Resultaten sporrade till en systematisk inventering av äldre stenåldersnivåer, d.v.s. på nivåer överstigande ca 35–40 meter över havet (m.ö.h.). Denna nivå motsvarar övergången till neolitikum på Södertörn. Samtidigt, hösten 1991, fann Lillan Ödklint från Huddinge hembygdsförening kvarts vid torpet Paradiset i de centrala höglänta delarna av Hanveden. Fyndet gjordes i Sörmlandsleden av en tillfällighet. Lillan som egentligen var på utflykt med sitt barnbarn förstod genast att kvartsen var av intresse. Hon hade nyligen deltagit i en stenålderskurs för hembygdsaktiva med Eva Olsson från Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, och där lärt sig hur slagen kvarts ser ut.

Fyndet vid Paradiset låg på en nivå av ca 70 m.ö.h.; en nivå som var högre än alla tidigare kända fyndplatser på Södertörn. Schnell hade sina högsta fynd kring 50 m.ö.h., vilket då tolkades vara spåren efter de första bebyggarna på Södertörn. Under 1980-talets senare hälft undersöktes den stora lokalen vid Eklundshov, Botkyrka socken. Eklundshov låg ca 55–60 m.ö.h. och ¹⁴C-dateringarna gav den då svindlande åldern av 8200 BP. Lokalen skulle alltså ha varit strandbunden vid övergångsskedet mellan Ancylussjön och Litorinahavet. *Denna höga ålder blev nästan som ett "mentalt tak"; inte kunde det finnas något äldre i denna till synes karga skärgårdsmiljö.* Fyndet vid Paradiset var en utmaning. Om lokalen var strandbunden så skulle dess ålder vara ca 9000 BP enligt strandförskjutningsmodellerna. Paradiset skulle då ha legat vid Ancylussjöns strand. Var Paradiset en solitär tillfällighet eller kunde fler fynd göras på dessa höga nivåer? Intensiv fältinventering i Hanveden resulterade i flera fynd (Hammar & Wikell 1994, Åkerlund 1999).

Upprättandet av paleogeografiska kartor visade att Ancylusskärgården på Södertörn var en rik och omfattande yterskärgård. Skärgårdens centrala del utgjordes av tre till fyra större öar, omgivet av otaliga holmar, kobbar och skär. Det var över 13 mil till närmaste fastland i väster, beläget i nuvarande Närke. Hela Södermanland utgjordes av skärgård eller öppet hav. Från Närke till Södertörn sträckte sig en lång skärgård, över de nuvarande höglänta skogsområdena Mälarmården och Hanveden. I landskapets södra del utgjorde Kolmårdens högre delar en liknande skärgård. Dit var det ca 8 mil över öppet hav från Hanveden. Äldre kartor som visualiserar det forntida skärgårdslandskapet i östra Mellansverige, är gjorda i en för inventering olämpligt stor skala (t.ex. Munthe 1940, Schnell 1951–52). För att erhålla en detaljrikare överblick upprättades nya paleogeografiska kartor utifrån höjdkurvorna på moderna topografiska och ekonomiska kartor. Även skarpare översiktskartor över det forna skärgårdslandskapet har konstruerats, vilka ger en god uppfattning om landskapets rika omfattning, se Åkerlund 1996.

Frågan ställdes omgående: varifrån kom de första pionjärerna i denna tidiga skärgård? I andra delar av skärgårdslandskapet, Kolmården och västra Mälarmården, påbörjades initiala inventeringar för att försöka belysa detta. Fynd gjordes i västra Mälarmården (Hammar & Wikell 1994, Åkerlund

et al. 1995, Wikell i manus). Dessa insatser har senare fått en fastare form i projektet "Människan i det tidiga landskapet" (Åkerlund et al. 2002).

Inventering på hög nivå

Inventeringen av skogsområdena på Södertörn omfattar samtliga nivåer som har varit aktuella under mesolitikum. Arbetet har hittills resulterat i närmare tusen nya lokaler, i huvudsak belägna inom ett topografiskt kartblad, Stockholm SO. De högst belägna lokalerna ligger ca 80 m.ö.h. Inventeringen i Tyresta och Hanveden är ej slutförd. Målsättningen är att utföra en konsekvent heltäckande inventering av större sammanhängande miljöer i dessa skogsområden. Även mindre referensområden på Södertörn är under pågående inventering.

Inventeringarna i västra Mälarmården och Kolmården har mer karaktären av stickprov. Insatsens tyngdpunkt har legat på de allra högsta nivåerna i landskapet, d.v.s. högre än 70 m.ö.h. Det är dessa nivåer som kan förväntas innehålla tidigmesolitiska lokaler. Flera lokaler med mesolitisk karaktär har påträffats, de högsta på 90–85 m.ö.h. Även på lägre mesolitiska nivåer har fynd gjorts. Sammanlagt har närmare hundra nya lokaler påträffats i dessa skogsområden. Enstaka kortare insatser har företagits i andra delar av t.ex. Mälarmården. Ett fåtal lokaler har därmed framkommit. En insats av Fornminnesinventeringen, RAÄ, i skogsområdena kring Åkers styckebruk har resulterat i flera nya lokaler med slagen kvarts. Patrik Gustafsson, arkeolog vid Sörmlands museum, har också påbörjat riktade inventeringar i Åker. Flera fynd har gjorts på höga nivåer, och de högst belägna ligger på ca 80 m.ö.h. (Patrik Gustafsson manus).

Strandbundenhet, åter

Mycket talar för att de flesta lokalerna med slagen kvarts har varit strandbundna. Detta gäller både på en mikronivå, när man beaktar terrängen, och på makronivå, när man studerar läget i förhållande till en skärgårdskontext. I likhet med Schnells uppfattning tycks lokalernas läge endast vara motiverat utifrån en närhet till en dåtida strand. Även lokalernas ojämna fördelning per nivå över havet talar starkt för strandbundenhet. På Södertörn finns ansamlingar av lokaler kring 80 och 70 m.ö.h. Det högre antalet lokaler på dessa nivåer torde återspegla strandförskjutningsförloppet. Transgressiva faser har gjort att stranden stått kvar på samma nivå en längre tid. Ett större antal lokaler har då ackumulerats över tid, vilket slår igenom i fyndmaterialet. En parallell till detta finner vi på en lägre nivå. Litorinahavet genomgick flera transgressiva faser. De två första, L I och L II, ligger tätt intill varandra i tid och amplitud på Södertörn. Enligt modellerna för strandförskjutningen inföll detta kring 55 och 50 m.ö.h. Strandlinjen stod här i en tidrymd av nära tusen år. Hundratals lokaler har påträffats kring nivåerna för L I och L II på Södertörn. Det är denna enorma ansamling lokaler som Schnell var på spåren.

Om lokalerna vore yngre än vad en strandbundenhet indikerar, är det svårt att förklara varför ansamlingarna på vissa nivåer återkommer regelbundet. I skogen är det sällan något som avslöjar att man befinner sig på t.ex. 50 meters nivån. Likvärdiga terrängavsnitt finns på både högre och lägre nivåer. Även frånvaron av fynd på vissa nivåer i landskapet talar för en strandbunden kontext. Varför har inventeringen inte resulterat i några fynd på nivåer över 90–85 m.ö.h.? Även fyndmaterialet uppvisar en, som det synes, nivåbetingad skillnad. Närvaron av olika material (grönsten, sandsten m.m.) är rikare på lägre nivåer, och mer sparsam på högre nivå (Åkerlund et al. i manus). Skärvsten är regelbundet förekommande på senmesolitiska och

i viss mån mellanmesolitiska lokaler, men svår att upptäcka på de högsta nivåerna i landskapet. Även kvartsen uppvisar skillnader. På de allra högsta lokalerna finns enbart plattformsmetod i materialet (Åkerlund et al. 1995). Plattformsmetoden dominerar starkt på nivåer vid och strax under 40 m.ö.h., något som även uppmärksammats vid utgrävningar (Lindgren 1994). På övriga nivåer påträffas mycket ofta kvarts bearbetad med bipolär metod.

Det finns förstås lokaler som inte är strandbundna. En belysande brasklapp som förtjänar ett omnämnande här är Gullvagnen i Krokeks socken, Östergötland, som ligger alldeles intill landskapsgränsen till Södermanland i Kolmården. På en god hylla i en västsluttning framkom vid en förundersökning kvarts och skärvsten i rumsligt uppdelade koncentrationer. Nivån över havet var ca 80 m.ö.h., men ¹⁴C-dateringen gav en ålder som motsvarar tiden när strandlinjen stod vid 50 m.ö.h. (Färjare 1999). Möjligen indikerar redan närvaron av skärvsten en yngre datering än vad nivån gör.

Stenåldersfynden – en skärgårdskultur

Det stora antalet nyupptäckta lämningar av mesolitisk karaktär på höga nivåer i Södermanlands skogar ligger i många olika terränglägen. Det klassiska sydvända, sandiga läget tycks ha valts med förkärlek, men nu kompletteras det av en stor mängd lokaler i andra terränglägen. Det vanligaste underlaget är morän, och alla väderstreck finns representerade, även sådana som vetter mot norr. Ofta är de sydvända, sandiga lokalerna fyndrika och omfattande. Säkert har de haft en särskild betydelse i ett rörligt fångstsamhälles syn på landskapet. Men det finns även fyndrika och omfattande lokaler på morän. Med de nyvunna resultaten kan vår syn på det mesolitiska kulturlandskapet berikas. Det typiska är inte de stora lokalerna utan istället de små. En ringa mängd fynd på relativt små, ibland mycket små ytor, är det som dominerar. Med förkärlek har man valt miljöer präglade av sund och fjärdkorsningar, där mängden lokaler ibland tenderar att övergå till en sammanhängande zon av boplatser. Men även hela små arkipelager inom skärgårdsvärlden tycks ha haft en särskild plats i det mesolitiska kulturlandskapet.

Generellt sett föredras något indragna, av bergpartier skyddade lägen, ofta i gipar (vikar) i den småbrutna sprickdalsterrängen. Men även uddar, längre strandrakor etc., har nyttjats. I regel finns det en sluttning, om än aldrig så svagt vinklad, där en möjlig strand har legat. Fynden, särskilt kvartsen, är sällan svallade, även om det sällsynt förekommer, så de måste ha legat en bit upp från strandbrynet. Inom lokalerna anas ibland en olikartad fyndspridning. Mycket sällan förekommer kvarts på hälleberget. Denna fyndspridning speglar antagligen en uppfattning om var i rummet kvarts hanteras.

Även landskapets formspråk har uppmärksammats som betydelsebärande för den mesolitiska människan. Speciellt markanta berg, uddar etc. bör ha ingått i den mesolitiska människans världsbild (Åkerlund 1996, Per Gustafsson 1998). I den till synes likartade skärgården finns en stor spännvidd som ger olika landskapsavsnitt en särprägel. Östra Sörmland, med sina talrika rundhällar och hållmarksområden, skiljer sig markant från västra Sörmlands mer moränbundna, blockiga terräng. Även inom mindre delar av skärgården finns påtagliga landmärken med olika kynnen. Lokalernas fördelning i landskapet i stort ger underlag till att förstå det mesolitiska kulturlandskapet. Det variationsrika skärgårdslandskapet är nog bara en del av förklaringen till det mångfacetterade kulturlandskap vi anar i fyndmaterialet. Tack vare den fortgående landhöjningen har vi inte bara ett mesolitiskt kulturlandskap utan många på varandra följande. Dessa fossila landskap ligger relativt ostörda i dagens höglänta sörmländska skogsområden.

Lokalerna som ligger på de högsta nivåerna indikerar ett landnam av jungfruligt land i tidig postglacial tid. De små lokalerna ligger i väl skyddade miljöer i skärgårdslandskapet, och indikerar att de första pionjärerna i kolonisationsförloppet har varit förtrogna med öppet vatten. Lika fullt som man kan tala om en "kvartskultur", kanske man kan drista sig till att kalla östra Mellansveriges mesolitikum för en "kanotburen kultur". Den mesolitiska människan har säkert känt sig väl hemmastadd i det mångskiftande skärgårdslandskapet. Fyndspidningen tyder på att hon var förtrogen med hela skärgårdens spektra: från de större öarnas landmassor till de yttersta småarkipelagernas kobbar och skär.

Varifrån kom de första kolonisatorerna? Närmast att tänka sig är fastlandet i väster och i förlängningen de flintbaserade kulturerna på västkusten och i Sydsandinavien. Om de första människorna kom därifrån, undrar man varför de bytte råvara. Eller är det så att vi har att söka de första pionjärerna hos kvartsidkande kulturer österut? I Finland finns strandbundna mesolitiska kvartslokaler. Möjligen kom de längs kusten norrifrån. Nya fynd på Skuleberget i Ångermanland kan tala för det (Dag Hammar muntlig uppgift). Det är möjligt att de första invandrarna i Södermanland kom från flera olika håll, troligen i olika omgångar. Pionjärskedets människor kan därmed ha haft en mångkulturell bakgrund.

Den än så länge bristfälliga kunskapen om de första invandrarna i den sörmländska skärgårdsvärlden gör det svårt att säga varifrån de kom. Inventeringarna har visat på ett mesolitiskt kulturlandskap i en föränderlig skärgård. Både i väster och i öster förekom strandbundna kulturer.

Utan att på plats ha studerat förhållandena i Finland är det bestickande att det finns tidiga strandbundna kvartslokaler där. Här är språkförbistring en ett hinder. Som svensk är det så mycket lättare att vända blickarna västerut. Där finns sedan arkeologins ungdom väl avgränsade mesolitiska kulturer som Fosna, Hensbacka och Sandarna på västkusten. I Sydsandinavien och Danmark har vi t.ex. den i litteraturen väl offentliggjorda Maglemosekulturen. Litteraturen om dessa kulturer är skriven på svenska och danska, vilket är lätt för en svensk att tillgodogöra sig. Ett alltför ensidigt inriktande på de flintdominerade kulturerna kanske då gör sig gällande.

Ytterligare en sak som gör att man vänder blickarna västerut är de paleogeografiska förhållandena. Den långsträckta skärgården pekar in mot Närke och det dåtida fastlandet. Om, och var Ancylussjön haft sitt/sina utlopp i Mellansverige vid olika skeden är ännu oklart. I ett tidigare skede fanns en förbindelse över Närkesundet till Störvätern och världshavet. Det är möjligt att tänka sig att det funnits strandbundna kulturer mycket länge längs nordvästeuropas västkust under istiden. Då känns det avlägset att finna en motsvarande strandbunden kultur öster om Östersjön. Området var bokstavligt talat bottenfruset. Likväl uppträder strandbundna kvartslokaler i Finland när väl förutsättningarna finns, s.k. Suomusjärvi- och Askolakultur. Nu ska jag inte uttala mig om kvartstekniken i Finland under mesolitikum, men enligt Lennart Falk domineras den av bipolär metod. Yxorna är tillverkade i lokala bergarter och skärvsten är ovanligt (Falk 1997). Generellt tycks det påminna om förhållandena vi återfinner på Södertörn. Erfarenheten av kvartsteknologin på Södertörn, både från grävt och inventerat material, är att den domineras av plattforms- och bipolär metod. Särskilt bipolära kärnor är vanliga, och dessa bör ägnas en framtida studie eftersom man i materialet kan skönja olika "typer", om nu uttrycket är relevant. Redan Errett Callahan underströk den bipolära metodens dominans i sin studie över stenteknologin i östra Mellansverige; "the bipolar method of lithic reduction seems to lie at the heart of Middle Sweden technology" (Callahan 1987:12). "The bipolar method layed at heart for the mesolithic man" (Callahan 1987).

Tendenser till skillnader mellan olika nivåer kan iakttagas, vilket antytts ovan. Jag har följande bild: Frånvaron av klassificerbara redskap, eller överhuvudtaget ett normativt närmande till materialet som exempelvis hos Maglemose tycks i förstone vara helt obefintligt. Intrycket av enklast möjliga hanterande av kvartsen är tydligt; man slår en serie slag tills önskad bit erhålles. Detta förhållande tycks hålla i sig som en konstant röd tråd under flera tusen år. Vi kan då tala om en, mer generellt, fastslagen, normativ uppfattning om vad kvartsen har för plats i samhället. Skillnaden mot de flintfokuserade kulturgrupperna i väst och syd blir knivskarp. Förhållandena pekar på ett diametralt motsatt kynne. Det är inte det tekniska förfarandet som varit viktigt utan vad man senare kan ha gjort med sitt avslag etc. som varit centralt. Inte bara materialet utan även förfarandet tycks vara kulturellt identitetsskapande.

Om nu de första koloniserarna kom västerifrån, frågar man sig: hur genomfördes transformation från flinta till kvarts? De första/högsta lokalerna på 80 m.ö.h. domineras av kvarts. I Hanveden har vi enbart funnit plattformsmetod på denna höga nivå. Ett par plattformskärnor är närmast av cylindriskt snitt, något som är unikt. Möjligen speglar detta flinta översatt i kvarts, eller så använde sig pionjerna främst av plattformsmetod, vilket initialt är ändamålsenligt när kvarts reduceras (Callahan 1987). Tänkbara är att de första mesolitiska människorna som kom ut till den jungfruliga skärgården bestod av små grupper. Dessa pionjärer har som ett kapital med sig större stycken kvarts ifall de skulle hamna i trångmål, sådana stycken som är lämpliga för plattformsmetod.

Oavsett om människorna kom öster- eller västerifrån, så pekar olika fyndmaterial på att kontakter fanns i båda riktningarna. Det likartade fyndmaterialet i skärgården i stort antyder en självständighet gentemot omgivande områden under mesolitikum. Arkeologi på dessa höga nivåer är ett spännande kapitel i Södermanlands kulturhistoria.

Att spekulera över i vilken mån den möjliga mångkulturella bakgrunden kan ses i etniska termer är vanskligt. Det är inte otänkbart att "kvarts-människorna" är den första länken av förfäder och förmödrar till dagens sörmlänningar, men om det vet vi strängt taget egentligen ingenting. Den arkeologiska diskussionen kommer nu inte bara att röra sig på en hög nivå topografiskt sett utan även politiskt. Mörka krafter skulle kunna utnyttja arkeologin som ett redskap i propagandans tjänst. Istället bör perspektivet vara detta: Låt det forna kulturlandskapet representera något annorlunda som berikar vår vardag.

Referenser

- Brunnberg, Lars; Miller, Urve & Risberg, Jan 1985. Project Eastern Svealand: Development of the Holocene Landscape. I: Edgren, Torsten (red.) *Proceedings of the third Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*. ISKOS 5, 85–91. Helsinki.
- Callahan, Errett 1987. An evaluation of the lithic technology in Middle Sweden during the Mesolithic and Neolithic. *Aun* 8.
- Falk, Lennart 1997. Finska kulturinfluenser i östra Sverige under mesolitikum och neolitikum. *Tor* 29, 157–185.
- Färjare, Anette 1999. *Gullvagnen*. Arkeologisk förundersökning. Östergötland, Krokek socken, RAÄ 85. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 1999:17. Stockholm.
- Gustafsson, Per 1998. The earliest Stone Age occupation of Eastern Middle Sweden. *Current Swedish Archaeology* 6, 47–62.
- Gustafsson, Patrik manuskript. Mesolitikum i Åker. Under arbete.

- Hammar, Dag & Wikell, Roger 1994. Nyupptäckta stenåldersboplatser på Södertörn. *Arkeologi i Sverige* Ny följd 3, 217–223. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 1996. 250 nyupptäckta stenåldersboplatser på Södertörn. I: Bratt, Peter (red.) *Stenålder i Stockholms län*, 15–21. Stockholm: Stockholms läns-museum. Stockholm.
- Lindgren, Christina 1994. Ett bipolärt problem – om kvartsteknologi under mesolitikum. I: Hauptman Wahlgren, Katty (red.) *Aktuell arkeologi* 4, 77–86. Stockholm archaeological reports 29. Stockholm.
- Munthe, Henrik 1940. *Om Nordens, främst Baltikums, senkvartära utveckling och stenåldersbebyggelse*. Stockholm.
- Risberg, Jan 1991. *Palaeoenvironment and sea level changes during the early Holocene on the Södertörn peninsula, Södermanland, Eastern Sweden*. Stockholm university, Department of quaternary research. Report 20. Stockholm.
- Pettersson, Mattias 1994. *Människan i ett föränderligt skärgårdslandskap: en probleminriktad fältinventering av stenåldersbosättningar i Tyrestaområdet*. C-uppsats. Stockholm universitet. Stockholm.
- Schnell, Ivar 1930. Södertörn under stenåldern. *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* XXIV, 7–16. Utg. av Södermanlands fornminnes-förening. Strängnäs.
- 1951–52. *Sörmland genom tiderna*. Södermanlands hembygdsförbund. Nyköping.
- Wikell, Roger Manuskript. Pionjärer i västra Mälarmården. Under arbete.
- Åkerlund, Agneta 1996 a. *Human responses to shore displacement. Living by the sea in Eastern Middle Sweden during the Stone Age*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 16. Stockholm.
- 1996 b. Testa strandförskjutningsmodeller och boplatser strandbundenhet! I: Bratt, Peter (red.) *Stenålder i Stockholms län*, 3–14. Två seminarier vid Stockholms läns museum.
 - 1999. ”Som man ropar i skogen får man svar”. I: Andersson, Kent; Lagerlöf, Agneta & Åkerlund, Agneta (red.) *Forskaren i fält – en vänbok till Kristina Lamm*, 17–26. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 27. Stockholm.
- Åkerlund, Agneta; Hammar, Dag & Wikell, Roger 1995. Pioneers in the archipelago of eastern middle Sweden 9000 BP. I: Robertsson, Ann-Mari; Hicks, Sheila; Åkerlund, Agneta; Risberg, Jan & Hackens, Tony (red.) *Landscapes and life. Studies in honour of Urve Miller*, 109–120. PACT 50. Rixensart.
- Åkerlund, Agneta; Risberg, Jan; Hammar, Dag; Wikell, Roger; Luthander, Ann; Pettersson, Mattias; Andersson, Helena & Asplund, Mattias 2002. *Projektet ”Människan i det tidiga landskapet”. Inventeringar i höglänta skogsområden i nordvästra Södermanland, sydöstra Närke och nordöstra Östergötland*. Stockholm Archaeological Reports. Field Studies Nr 8.
- Åkerlund, Agneta; Gustafsson, Per; Hammar, Dag; Lindgren, Christina; Olsson, Eva & Wikell, Roger manuskript. Peopling a Forgotten Landscape. I: Larsson, Lars; Kindgren, Hans; Åkerlund, Agneta; Knutsson, Kjel & Loeffler, David (red.) *Mesolithic on the Move* (Proceedings of the 6th International Conference on The Mesolithic in Europe), 17–28. Oxford.

Muntlig uppgift

Dag Hammar, Riksantikvarieämbetet UV Mitt.

Långt borta och nära – om människor, platser och möten i Södermanland under mesolitikum

Lindgren, Christina 2002. Långt borta och nära – om människor, platser och möten i Södermanland under mesolitikum. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 13–19.

Far Away and Close – of people, places and encounters in Södermanland during the Mesolithic – This article discusses whether archaeology is able to contribute to an understanding of other people, now and then. Understanding is an important part of interpretation. But how do we understand other ways of life, and to what extent do our categorizations into cultures or economies affect this understanding? The Mesolithic in eastern middle Sweden is a period with no archaeological cultures. Explanations for this lie in the history of archaeology, not in the empirical record. In spite of several finds indicating contacts with distant regions, contacts between cultures are issues seldom addressed. Mesolithic campsites such as Odlares and Stadsskogen with their production of quartz tools seems to lead our interpretations towards the local community more than places far away. There are, however, indications of connections to other places and other people which make it possible to discuss contacts between different regions and different cultures in the Mesolithic.

Christina Lindgren, Arkeologiska Institutionen, Stockholms Universitet,
106 09 Stockholm

Christina.lindgren@ark.su.se

Inledning

Arkeologins roll i den aktuella samhällsdebatten kring kulturell mångfald är inte bara att leverera det goda exemplet från förhistorien, arkeologin ger oss också möjlighet att se på vår egen förhistoria som ett möte mellan olika kulturer. Vårt eget samhälle innehåller idag idéer och uttryck från flera olika samtida kulturer, det finns en stor kulturell mångfald i dagens Sverige. Men "kulturell mångfald" är inte bara ett samtidsfenomen. Det innebär också ett perspektiv på förhistorien. Genom sin tidsdimension kan arkeologin öppna våra ögon för andra sätt att leva. Men hur beredda är vi att förstå andra sätt att leva, hur närmar vi oss människor som levde för tusen år sedan, femtusen år eller kanske tiotusen år sedan?

Begreppet "kulturell mångfald" så som vi använder det idag handlar bland annat om att klassificera människor, kulturell tillhörighet är en del av den personliga identiteten. Men både kulturbegreppet och principerna bakom hur vi grupperar vår omgivning förändras med den situation vi själva lever i. Detta får också konsekvenser för hur vi hanterar frågan om kulturell mångfald under stenålder. Exempel från de två mesolitiska boplatserna Odlares och Stadsskogen i Södermanland, visar på några av problemen kring kulturell mångfald under mesolitikum.

Att förstå de andra

För mig personligen är ”kulturell mångfald” en fråga om kunskap, känedom om andra sätt att leva än mitt eget, både i min egen samtid, men även under förhistorien. Med denna kunskap följer också en känsla av igenkännande och av respekt för andra sätt att leva. Det är det okända vi fruktar och som blir oförståeligt. Ökad kunskap minskar rädslan och gör det obegripliga begripligt, det oförståeliga förståeligt.

Förståelse är en central del för att kunna bygga tolkningar, utan förståelse kan vi inte heller förklara. Men hur ska vi förstå människor som lever på andra sätt? En viktig byggsten i vår förståelse blir tydlig i hur vi klassificerar andra människor. En gång i tiden var ”ras” ett meningsfullt begrepp för att dela upp människor i ”vi” och ”dem”. Idag kan vi inte tänka oss en kategorisering baserad på mänskliga raser. Exemplet visar dock hur våra kategoriseringar styrs av kulturella och sociala konventioner. Det är genom dessa olika etiketter som vi förtydligar både vår syn på oss själva och på människor som vi upplever som annorlunda – ”de andra”. ”Vi” och ”dem” är allmänmänskliga begrepp som alltid är relevanta, det är meningen vi lägger i begreppen som ändras (Welinder 1998:7). ”Kultur” är en sådan etikett men det finns andra etiketter som vi använder för att dela in människor i grupper, mer eller mindre lika oss själva. Inom arkeologin och socialantropologin har man klassificerat samhällen utifrån deras ekonomiska organisation. ”Jägerstenåldern” och ”bondestenåldern” är inte några gamla avsmnade begrepp utan begrepp som lever idag. Utgångspunkten är en övertygelse om att människans ekonomiska organisation är styrande för hur ett samhälle formar sig. Denna övertygelse är så stark att den anses ha samma giltighet i vår egen tid som under förhistorisk tid.

Sett ur vårt eget perspektiv känner vi större samhörighet med ”bondestenåldern”, det första bondesamhället, en samhällstyp som har funnits under lång tid fram till i alla fall våra mor- och farföräldrars dagar. Det är en samhällstyp som idag omges av ett romantiskt skimmer, i våra sommarstugedrömmar, i ”Katthult i Lönneberga” och i ”gröna vågen”. Det är en period där människan tar kontroll över landskapet, omformar det och sätter märken i det. Så lika oss, så nära.

Så annorlunda ”jägerstenåldern” är för oss. I en svunnen tid, med besjälade landskap och besjälade ting, utan monument och andra synliga fasta fornlämningar, där ett ”hem” kan bestå av många platser. Så långt borta, så annorlunda, så svårt att förstå.

Men är de egentligen så olika? Om man ändrar principerna för hur vi grupperar människor så ger det andra infallsvinklar, andra frågor. Om man försöker se bortom det ekonomiska perspektivet, oavsett om man jagar eller brukar jorden och istället försöker se människorna i första hand som sociala och i andra hand som ekonomiska så är de kanske inte så olika. Då blir de inte så främmande, så svårförståeliga. Istället kan de ge oss nya perspektiv på gamla frågor, t.ex. könsroller eller arbetsfördelning. För att kunna förstå det annorlunda krävs det ibland att vi omvärderar våra definitioner av vad det är som är annorlunda.

Det kulturlösa mesolitikum

Lika lätt som vi sätter kulturella stämplat på samtida sätt att leva, lika svårt har vi ibland haft att sätta kulturella stämplat på förhistoriska sätt att leva. Mesolitikum i Södermanland är en sådan kulturlös period. Medan det i Sydskandinavien och Västsverige finns ett rikligt kulturellt smörgåsbord med ingredienser som ”Maglemose-, Hensbacka-, Kongemose-, Sandarne-, Lihult-

och Ertebölle-kulturerna” så saknas motsvarande inte bara i Södermanland utan i hela östra Mellansverige (fig. 1). Skillnaden mellan hur kulturbegreppet använts i olika arkeologiska regioner i Sverige beror mer på arkeologiyämnets utveckling under 1900-talet än på några faktiska förhållanden under förhistorien. De mesolitiska kulturbegreppen myntades tidigt under förra seklet. ”Kultur” var då ett begrepp man använde, i första hand för att bringa reda i det arkeologiska materialet. Formella likheter mellan föremål kom att symbolisera närhet i tid och rum. Tångespetsar, mikrosån och handtagskärnor var föremål som förekom över stora områden i nordvästra Europa (Clark 1936). Gemensamt för dessa områden var att flinta var det vanligast förekommande råmaterialet. När man kom i kontakt med andra områden där andra råmaterial, t.ex. kvarts, var vanligare kunde man inte identifiera de kända föremålstyperna. Konsekvensen blev dels att lämningarna inte kunde relateras till de kända kulturbegreppen, dels att man inte heller kunde se tillräckliga likheter mellan olika kvartsföremål för att skapa nya kulturbegrepp. Yxor av grönsten var en kategori fynd som bäst kom att svara mot forskningens behov av formella likheter. Typen var dessutom redan känd från sydsandinaviskt område och blev därmed också förståelig. ”Trindyxekulturen” är ett begrepp som man ibland kan se i äldre litteratur (Olsson 1917, Malmer 1969) men även nyare (Åkerlund 1996, Carlsson 1998) men som inte alls fått samma genomslag som de sydskan-dinaviska kulturbegreppen.

Under 1970-talet kom man återigen att intressera sig för sörmländskt mesolitikum, främst genom Stig Welinders projekt ”Mälardalens prekeramiska stenålder” (Welinder 1973, 1977). Nu var ”kultur” inte längre något som sågs som ett intressant begrepp för att bringa reda i det arkeologiska materialet. Den äldre kulturhistoriska forskningen hade bl.a. kritiserats för att främst intressera sig för kronologi. Istället ville man nu betona framför allt naturmiljöns och teknologins betydelse för den kulturella variationen (Trigger 1989:289). Utifrån detta perspektiv upplevdes inte avsaknaden av kulturbegrepp i området som något hinder, eller problem.

Det kulturlösa mesolitikum i Södermanland speglar således mer den arkeologiska forskningshistorien än något faktiskt förhållande under förhistorien. Men de finns där, de kulturlösa mesolitiska människorna. Och precis som vi klassificerade de sin omvärld och människorna i den. Men hur förhåller man sig till begreppet ”kulturell mångfald” när man arbetar i en ”kulturlös” period? En konsekvens av det kulturlösa mesolitikum i Södermanland blir att man sällan ställer frågan: är det X-kultur eller Y-kultur, när man står inför arkeologiska lämningar. Kulturell tillhörighet förlorar här lite av sin betydelse som arkeologisk markör. Likaså undviker vi arkeologer att använda kulturbegreppet när vi pratar om kontakter människor emellan under mesolitikum. När det dyker upp föremål från vitt skilda områden i Sverige

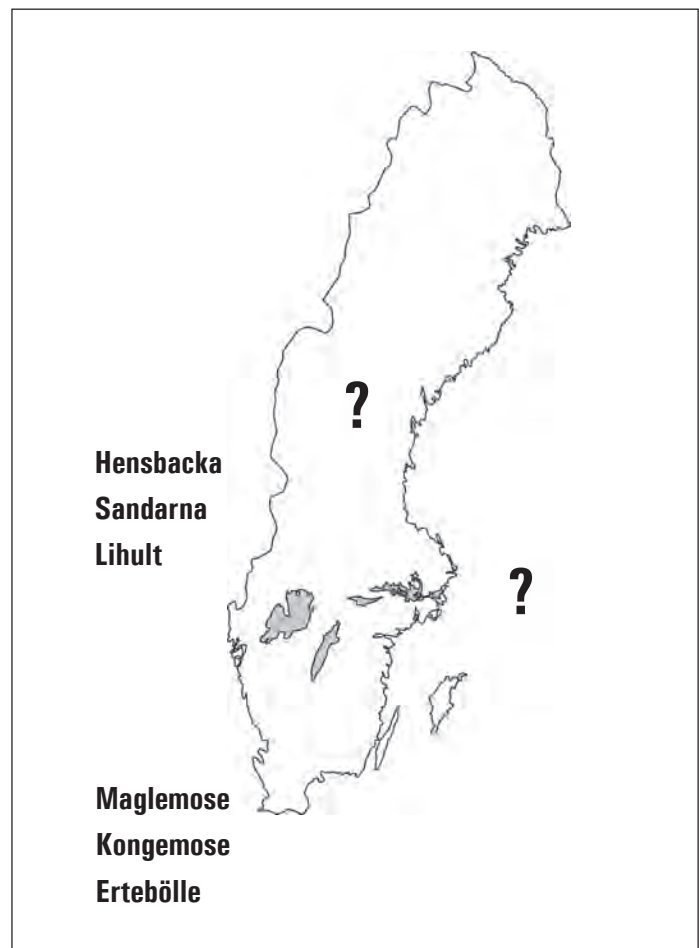

Fig. 1. Mesolitiska kulturbegrepp i Skandinavien.
Illustration: Karlis Graufelds, RAÄ UV Mitt.

på boplatser i det här området, då ses dessa föremål som representanter för andra geografiska områden (Lindgren 1997:32), inte andra kulturer. Därmed undviker man också frågor kring termerna ”kulturell mångfald” och ”mångkulturell”.

Odlaren och Stadsskogen – inga mångkulturella platser

Men det finns också platser där vi inte tycker oss se någon kulturell mångfald, platser där bara det lokala syns. Under 1990-talet undersöktes två boplatser, Odlaren i Kloster socken (Neander 2000) och Stadsskogen i Strängnäs (Drotz 1995) (fig. 2). Boplatserna är i stort sett samtida från tiden omkring ca 4500 cal BC (kalibrerat f.Kr.).

Vid en första anblick påminner boplatserna om varandra, en mindre mängd slagen kvarts invid en bergknalle. Likheten i sättet att placera sig i landskapet är slående. Båda boplatserna har antagligen använts under en kort tid och av en mindre grupp människor. En eldstad och ett hundratal bitar slagen kvarts är allt som fanns i Stadsskogen och på Odlaren hittades ca 500 bitar slagen kvarts fördelat på tre koncentrationer. Likheter i valet av placering i landskapet, valet av råmaterial, och lämningarnas allmänna karaktär kan tolkas som att människorna på Stadsskogen och Odlaren delade vissa gemensamma värderingar och normer. Kanske delade de en ”kultur”, kanske inte.

Inga exotiska råmaterial, inga främmande föremål eller djurarter hittades. Det finns inte något mångkulturellt i detta material. Istället är det det lokala som betonas, det nära. Kvartsen är pegmatitkvarts, vilken är vanlig i Södermanlands berggrund. Porfyren som använts till knackstenar är också vanlig i området. Båda platserna har tolkats som att man främst ägnat sig åt redskaps-tillverkning, inte i någon stor skala utan främst till den egna gruppen. Boplatserna ger en bild av det lilla, det nära. En liten grupp människor, som rör sig inom ett litet område, kanske de närmaste öarna.

För att komma de här människorna närmare är vi utelämnade åt de där handfulla fynden av kvarts. Vilka var där? Vad visste de om andra ”kulturer”, andra sätt att leva?

I Stadsskogen har man plockat några knytnävsstora kvartsnoder som man sedan slagit sönder. Kvartsen är gråaktig, bitvis av god kvalitet men bitvis också rik på föroreningar av andra mineral. Man har inte bearbetat kvartsen nämnvärt, t.ex. så har naturliga ytor använts som plattformar. Den mesta bearbetningen har skett runt eldstaden. Men sedan finns det också något annat, mycket mer svårfångat och subtilt. Runt om ytan där den primära bearbetningen skett finns några enstaka bitar av slagen kvarts av en helt annan kvalitet, vit och tät utan föroreningar, där finns också några bitar slagna med en helt annan reduktionsmetod, en bipolär reduktionsmetod. På Stadsskogen får vi en ögonblicksbild, en liten grupp människor har slagit läger, haft med sig en del redskap tillverkade någon annanstans (den vita kvartsen). Samtidigt har man ökat på redskapsinventariet (den gråa kvartsen) utan att ägna tillverkningen någon större omsorg, planering eller noggrannhet.

På Odlaren finns också flera olika typer av kvarts, men här har man använt en helt annan teknologisk repertoar. Här finns flera olika reduktionsmetoder representerade, både plattformsmetod och bipolär metod. Man har också haft en längre, mer komplicerad tillverkningsprocess, t.ex. så förekommer en upprepad preparering av plattformar. Även här har man använt sig av kvartsnoder till en viss del, men också använt kvarts av annan typ.

Överhuvudtaget är tillverkningen på Odlaren mer komplex och varierad än den på Stadsskogen. Trots de inledande likheterna mellan platserna finns

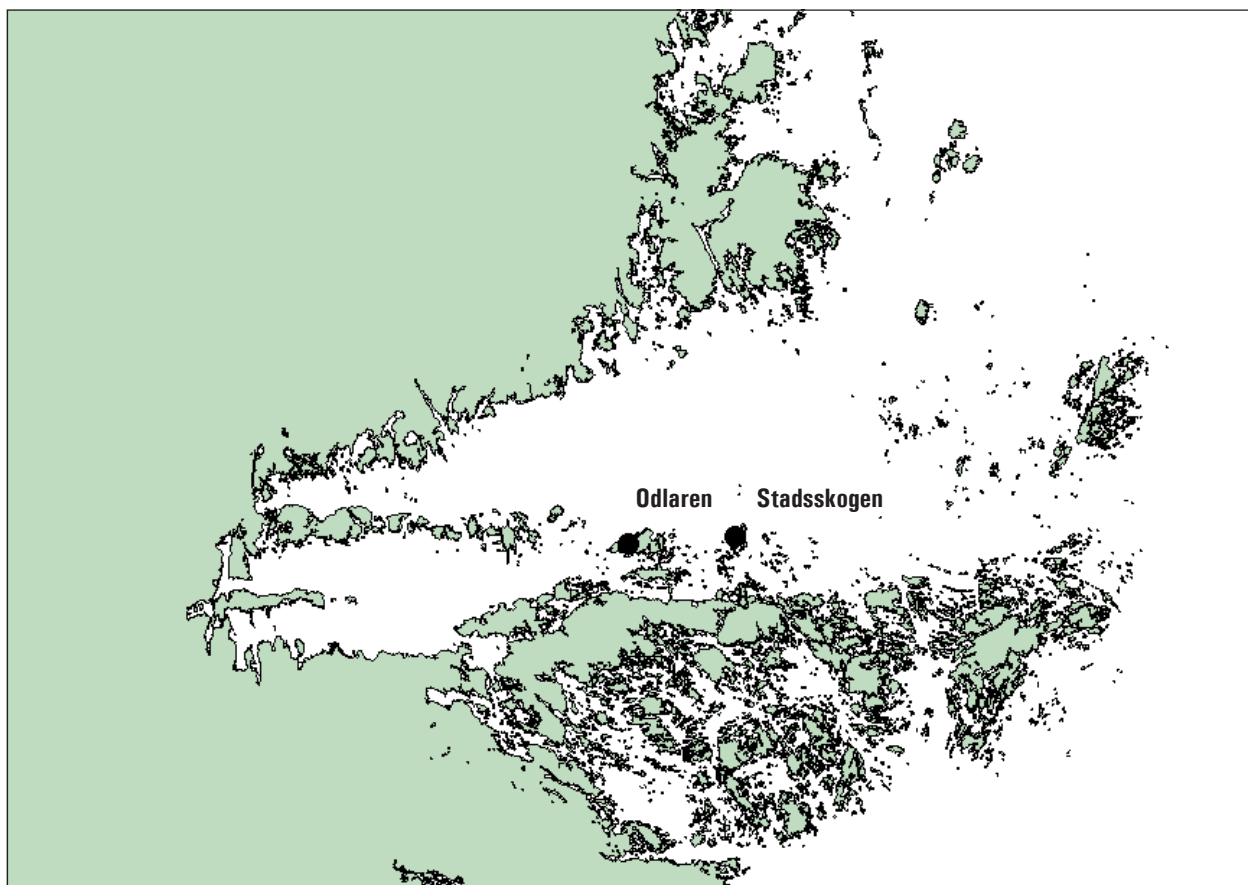

Fig. 2. Det mesolitiska Södermanland med omland ca 4500 cal BC med boplatserna Odlaren och Stadsskogen. Kartunderlag Leif Andersson, SGU.

alltså betydelsefulla skillnader mellan dem, skillnader som inte syns på andra sätt än i kvartsen. Om vi för ett ögonblick tillåter oss att prata om "kultur" i det kulturlösa mesolitiska Södermanland så visar de här två platserna att inom vad som kan uppfattas som en kulturell likhet så finns det en spännvidd, en variation mellan olika platser.

Men vad visste då de här människorna om andra sätt att leva, om andra "kulturer"? Var deras samhälle verkligen mångkulturellt? Eller var det så begränsat som materialet kan tyckas tyda på? För att få svar på de frågorna måste vi kanske ställa andra frågor till materialet. Inte lägga så stor vikt vid vad som skett på platsen, utan istället lyfta fram det avvikande, det udda. Det som kanske inte passar in på den här platsen.

På både Odlaren och Stadsskogen finns det en antydning om att dessa människor även har andra platser i sitt landskap, där nog även andra människor finns. Den vita kvartsen från Stadsskogen kommer sannolikt från redskap tillverkade någon annanstans. Den teknologiska komplexiteten på Odlaren kräver kunskap, förmedling och inläring, processer som involverar flera olika människor, fler än vad som antagligen vistades på Odlaren.

På så sätt kan man dra trådar från Odlaren och Stadsskogen till andra platser. Trådar som leder till andra boplatser, andra människor och som leder till ytterligare andra platser, andra människor. Och på de platserna finns i sin tur andra föremål, råmaterial eller andra indikationer på att trådarna kan ha varit ännu längre. Och någonstans längs de här trådarna kommer gränsen mellan "vi" och "dem", mellan vad som anses "nära och hemma" och vad som är "långt borta och främmande", och däremellan finns också det som kanske uppfattats som "annorlunda men inte som främmande".

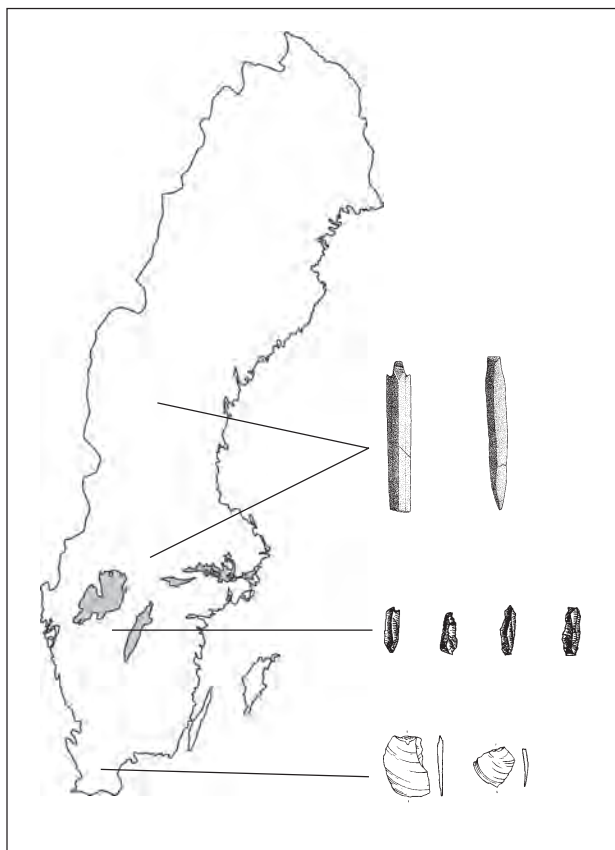

Fig. 3. Exempel på icke-lokala föremål från Södermanland och deras tänkbara ursprungsområden före 4500 cal BC (föremålen är ej återgivna i enhetlig skala). Översta fynden tecknat av Emelie Schmidt, mellersta fyndteckningen gjord av Anders Eide och underst fyndteckning av Henrik Summanen. Publicerade med tillstånd av RAÄ, UV Mitt.

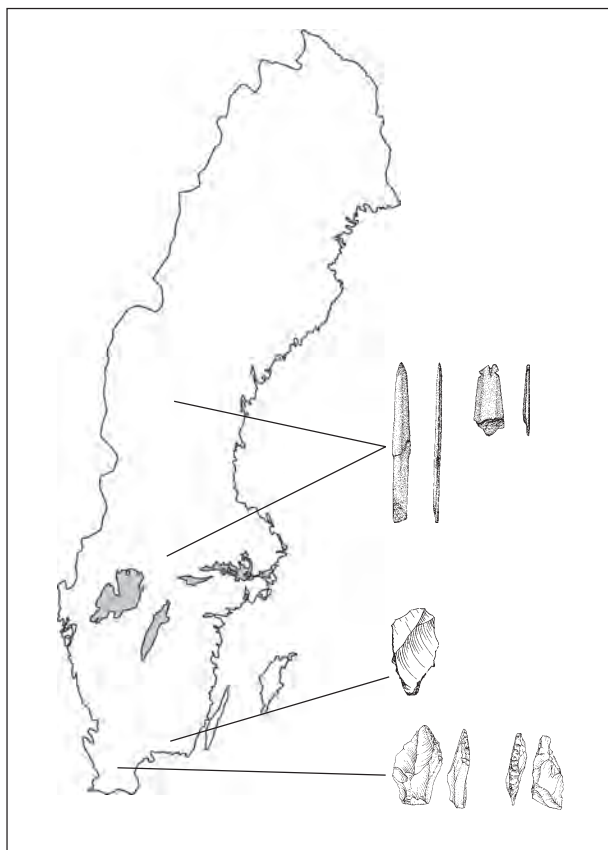

Fig. 4. Exempel på icke-lokala föremål från Södermanland och deras tänkbara ursprungsområden efter 4500 cal BC (föremålen är ej återgivna i enhetlig skala). Översta fynden tecknat av Henrik Summanen, mellersta fyndteckningen gjord av Mikael Söderblom och underst fyndteckning av Anders Eide. Publicerade med tillstånd av RAÄ, UV Mitt.

Men saker och ting förändras, även under det kulturlösa mesolitikum i Södermanland. Stadsskogen och Odlares är båda från en dynamisk period där vi ser förändringar i vart dessa trådar löper, i vilka områden man har kontakter med. Vissa områden försvinner och andra förefaller öka i betydelse. Den mest markanta skillnaden är att kontakter med Västsverige under den äldre delen av mesolitikum (fig. 3) förefaller försvinna eller åtminstone ta sig andra uttryck, medan kontakterna med östra Skåne förefaller öka under senmesolitikum (fig. 4). Säkerligen har dessa förändringar även inneburit ett förändrat synsätt på vilka "vi" och "de" är, vad som är "långt borta" och "nära".

Slutord

Den till synes kulturlösa perioden mesolitikum i Södermanland är mer en effekt av vår egen forskningshistoria än några dåvarande faktiska förhållanden. Trots belägg för långväga dynamiska kontakter har vi därför svårt att tala om mesolitikum som "mångkulturellt". Vi får inte heller alltid hjälp i det arkeologiska källmaterialet. Odlares och Stadsskogen var inte några mångkulturella platser, där människor från vitt skilda miljöer mötte varandra, inte några dynamiska kulturella mötesplatser. Men där finns spår som leder åt andra håll, till andra platser, till andra människor, människor långt borta och nära.

Referenser

- Carlsson, Anders 1998. *Tolkande arkeologi och svensk forntidshistoria*. Stockholm Studies in Archaeology 17. Stockholm.
- Clark, J. Grahame D. 1936. *The Mesolithic settlement of Northern Europe: a study of the food gathering peoples of Northern Europe during the early post-glacial period*. Cambridge.
- Drotz, Margareta 1995. *Stadsskogen – en senmesolitisk lägerplats i ytter-skärgården*. Arkeologisk förundersökning och undersökning. Södermanland, Strängnäs, RAÄ 337. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1995:45. Stockholm.
- Lindgren, Christina 1997. Mesolitikum i Östra Mellansverige – en presentation av undersökningar under åren 1986–1993. In: Larsson, Mats & Olsson Eva (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23, 21–32. Stockholm.
- Malmer, Mats P. 1969. *Gropkeramikboplatsen Jonstorp RÄ*. Antikvariskt Arkiv 36. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Neander, Karin 2000. *En mesolitisk slagplats vid Odlaren*. Arkeologisk undersökning. Södermanland, Klosters socken, RAÄ 604. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 2000:11. Stockholm.
- Olsson, Eskil 1917. *Förteckning över tillvaratagna sten- och bronsåldersföremål i Vestmanland, Dalarna och Gestríkland*. Västerås.
- Trigger, Bruce 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge.
- Welinder, Stig 1973. *The Pre-pottery Stone Age of Eastern Middle Sweden*. Antikvariskt Arkiv 48. Stockholm.
- 1977. *The Mesolithic Stone Age of Eastern Middle Sweden*. Antikvariskt Arkiv 65. Stockholm.
 - 1998. Inledning. I: Johnsen, Barbro & Welinder Stig (red.) *Etnicitet eller kultur*. Mitthögskolan. Östersund.
- Åkerlund, Agneta 1996. *Human responses to shore displacement. Living by the sea in Eastern middle Sweden during the Stone Age*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 16. Stockholm.

Släktskap i skiffer. Skifferspetsarnas kulturella förbindelser

Taffinder, Jacqueline, 2002. Släktskap i skiffer. Skifferspetsarnas kulturella förbindelser. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 20–27.

Relations in rock. The cultural liaisons of slate points – The concept of cultural diversity is discussed and problematised. Various aspects of the occurrence of tanged points and knives of slate in the province of Södermanland during the Mesolithic and Neolithic are described. Their distribution is compared with that in other parts of eastern middle Sweden. Differences and similarities are discussed in terms of cultural diversity. Finally tanged points of slate as a type fossil of the Pitted Ware culture are discussed.

Jacqueline Taffinder, Statens historiska museum, Box 5428, 114 34 Stockholm
jackie.taffinder@historiska.se

Inledning

Den här artikeln presenterades på ett seminarium i Nyköping våren 2002. Seminariet handlade om kulturell mångfald. Under lång tid var homogenitet och definitivt inte mångfald honnörsordet. Historiska museets utställning *10 000 år i Sverige* öppnades mitt under andra världskriget med det uttalade syftet att berätta om ”den märkliga kontinuiteten i vårt samhälles mångtusenåriga existens” som ”den säkraste grundvalen för en sund och hållbar fosterlandskärlek”. Det är riksantikvarien Sigurd Curman som uttalar sig så (Curman 1945:22). Axel Bagge skriver om stenåldern i boken som gavs ut i samband med utställningens tillblivelse ”svenska folkets nuvarande kärna (kan) tydligen med stor sannolikhet leda sina anor i detta land i obrutna led tillbaka till sjätte eller sjunde årtusendet före Kr, måhända ända bort till de första renjägarnas nattomhöljda tider för 10 000 år sedan” (Bagge 1945:70). ”Befolkningen var alltså på den tiden mera enhetlig eller om man så vill mera ’renrasig’ än nu” (Bagge 1945:67).

Ändå målar Axel Bagge upp en bild av den ena invandringen efter den andra – alla innovationer kom utifrån med invandrande människoskaror. Till exempel menar Bagge att de första bönderna var invandrare från kontinenten, ”men de inhemska fångsthorder, som jagat och fiskat här sedan urminnes tider, levde oberörda kvar på sina jaktmarker länge efter det bondesamhället på skilda håll börjat växa fram” (Bagge 1945:45). Trots att Axel Bagge omhuldade den officiella homogena linjen, konstaterade han gång på gång i texten att folkgrupper levde sida vid sida i ett och samma geografiska område.

Bozena Werbart menar att påståenden som Axel Bagge och Sigurd Curman för fram i samband med Historiska museets utställning *10 000 år i Sverige* inte är uttryck för en utpräglad svensk nationalism. ”Snarare var det så att tidsandan inbjöd till en glorifiering och idealisering av nationens förflutna.” (Werbart 2001:88). Nu har vi i Sverige kommit därhän att tidsandan inbjuder till det motsatta – heterogenitet – kulturell mångfald. Det vore trevligt om vi genom arkeologin kunde få folk att förstå att kulturell mångfald är en

positiv kraft i samhället. Även om jag påverkas av strömningar i tiden och gärna vill bejaka kulturell mångfald, kan jag inte riktigt finna belägg för det, i alla fall inte inom länet Södermanland under tidigneolitikum.

Istället kommer jag här att diskutera kulturell mångfald i tre andra sammanhang. Först kommer jag att jämföra Södermanland med området norr om Mälaren/Hjälaren, främst landskapen Uppland, Närke och Västmanland, under tidigneolitikum. Sedan kommer jag att titta på kulturella förbindelser i västra Sverige respektive området kring Mälaren under den tiden då tångespetsar och knivar av skiffer var i bruk. Slutligen kommer jag att säga någonting om kulturgrupper under mellanneolitikum utifrån förekomsten av skifferspetsar.

Tidigneolitikum i östra Mellansverige

Tidigare forskare har redan konstaterat att det inom Södermanlands landskap finns skillnader som skulle kunna vara kulturella. Britta Kihlstedt påpekar till exempel att boplatser med och boplatser utan keramik är delvis samtidiga (Kihlstedt et al. 1997:111). Dock gäller inte detta boplatserna i Södermanlands län. En av de undersökta mesolitiska boplatserna längs Svealandsbanan, Stadsskogen, RAÄ 337 i Strängnäs landsförsamling, verkar av ¹⁴C-dateringarna att döma, definitivt vara äldre än trattbägarboplatserna vid Östra Vrå (Kihlstedt et al. 1997:126 f).

Inom östra Mellansverige diskuteras också sedan länge en skillnad mellan öst och väst. Vad det gäller bosättningsmönster finns det i öster mindre boplatser vid kusten inriktade på marin fångst och större boplatser i innerskärgården där jordbruk bedrivs. Andra öst-västliga skillnader gäller sammanställning av stenredskapen med dominans av kvarts i öster och större andel flinta i väster och förekomsten av hus i väster respektive dess frånvaro i öster. Dessa skillnader tolkas dock oftast i ekonomiska termer (t.ex. Kihlstedt et al. 1997:119ff).

Mot bakgrund av mina tidigare arbeten är för mig ett annat brott betydligt mera intressant och det är detta brott och dess tolkning i termer av kulturell mångfald eller inte jag tänkte ta upp här. Det som följer innehåller i och för sig inga nyheter direkt, men en förskjutning av tyngdpunkten i analysen från en jämförelse mellan å ena sidan östra Mellansverige som helhet och å andra sidan övriga södra Sverige till en jämförelse inom det område som kallas östra Mellansverige, framför allt Södermanland i söder och Uppland/Västmanland/Närke i norr.

Figur 1 (s. 22) visar förekomsten av skifferredskap (d.v.s. skifferspetsar av olika slag och knivar av skiffer) under tidigneolitikum. Södermanlands län är helt tomt. På de klassiska trattbägarboplatserna som Östra Vrå, Mogetorp eller Malmahed har man inte hittat några skifferspetsar eller skifferknivar. Det är möjligt att boplatserna vid Forssjö i Stora Malms socken borde ha varit med här. Där har man inte grävt (om inte Ivar Schnell har gjort någon undersökning där), men man har här påträffat handtagskärnor och tidigneolitisk snörkeramik. Handtagskärnorna gjorde att jag placerade boplatserna på den mesolitiska kartan (se fig. 3).

Denna utbredning står i skarp kontrast mot utbredningen norr om Mälaren/Hjälaren. Där har man i Uppland, Västmanland och Närke hittat skifferspetsar och skifferknivar på klassiska tidigneolitiska lokaler som Anneberg, Nyskotten, Skogsmossen, Hjulberga, Fågelbacken och Skumparberget. Även några lokaler på Södertörn, Brokvarn i Turinge socken, Stensborg och Malm-brogård i Grödinge socken och Häggsta i Botkyrka socken har producerat tidigneolitiska skifferredskap.

Fig. 1. Förekomst av skifferredskap i Syd- och Mellansverige från tidigneolitikum.
Digitalisering Anette Färjare.

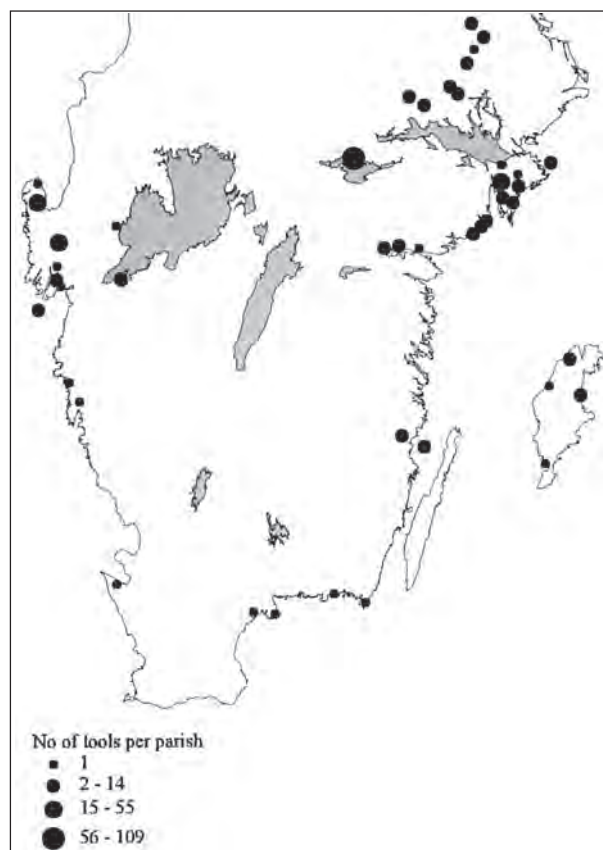

Fig. 2. Förekomst av skifferredskap från den gropkeramiska kulturen i Syd- och Mellansverige.
Digitalisering Anette Färjare.

Men tångespetsar av skiffer ses ju ofta som en ledartefakt för den gropkeramiska kulturen och det är framför allt från den här tiden som skifferspetsar och skifferknivar är kända i Södermanlands län. Det ser man på kartan i fig. 2. Det är från de gropkeramiska boplatserna i kustnära lägen som Djupvik i Västerljung, Rogsta hage i Tystberga, och Överåda samt Tureholm Sköttdal i Trosa som skifferredskapen härrör. Det är vid den här tiden ingen skillnad i förekomst om man jämför med utbredningen norr om Mälaren.

Inte heller under mesolitikum verkar det råda några markanta skillnader. I Södermanlands län ser vi på kartan i fig. 3 spetsen från Forssjö och norr om Mälaren spetsar från Lysinge i Lillkyrka-Ödeby socken, Närke. I Stockholms län har man hittat skifferredskap i mesolitiska sammanhang i Jordbro, Raä 182, i Österhaninge socken. Andra mesolitiska boplatser i Södermanlands län, t.ex. de som undersöktes för Svealandsbanan under början av 1990-talet, Odlaren i Kloster socken och Stadsskogen i Strängnäs, har inte producerat något skiffermaterial.

Vad betyder detta? Är detta kulturell mångfald under tidigneolitikum? Det går naturligtvis inte att avgöra detta enbart på basis av en materialkategori. Men det kanske finns andra skillnader mellan de två regionerna som jag påpekat i ett tidigare arbete (Taffinder 1998).

Det gäller framför allt behandlingen av röd skiffer under tidigneolitikum. Det finns en del som tyder på att röd skiffer i andra delar av landet hade en betydelse utöver det vardagliga. Den användes i högre utsträckning vid tillverkning av knivar och breda skifferspetsar eller spjutspetsar och den användes oftare i depåfynd. I Uppland och Västmanland däremot användes röd skiffer för att tillverka vardagliga smala skifferspetsar. Till exempel på den

tidigneolitiska boplatser Anneberg i Bälinge socken påträffades fyra smala spetsar tillverkade av röd skiffer. Jag har på grund av skillnader i konsumtion av röd skiffer tidigare föreslagit att röd skiffer var vardaglig i östra Mellansverige, särskilt i Uppland, Närke och Västmanland, d.v.s. norr om Mälaren och Hjälmaren. En möjlig orsak till detta skulle kunna vara att röd skiffer är en lokal råvara i området. Icke-lokala exotiska råmaterial används ofta i sammanhang bortom och utöver det vardagliga. Röd skiffer förekommer som så kallad jotnisk skiffer i Gävle, Dalarna och Härjedalen, d.v.s. i södra Norrland. Något av dessa områden kanske bildade ett socialt territorium tillsammans med Uppland och Västmanland.

Andra nord / syd skillnader i den materiella kulturen under den här tiden gäller förekomsten av tunnackiga yxor. De är avsevärt talrikare i den södra delen av området än i den norra (Welinder 1998:61).

Under tidigneolitikum kan man inte observera några större skillnader i ekonomi i den norra jämfört med den södra delen av området. I hela området var jakt, i synnerhet jakt på säl, viktigare än djurhållning (Ahlfont et al. 1995:163). Vad det gäller odling av sädesslag, tyder kanske avtryck av sädeskorn på att odling av vete förekommer i större utsträckning i söder än i norr. I alla fall är andel avtryck av vete i keramik större i söder än i norr (Ahlfont et al. 1995:159), men underlaget är magert och svårt att kvantifiera. En ekonomisk tudelning mellan nord och syd i det studerade området kan alltså än så länge inte konstateras.

Varför finns det då inga tångespetsar av skiffer på de klassiska trattbägarboplatserna i den södra delen av östra Mellansverige? De finns på samtida boplatser i norra delen av området och de finns på de kustnära gropkeramiska lokalerna. Det är alldeles för enkelt att sätta likhetstecken mellan jakt och tångespetsar av skiffer. Innevånare av alla dessa boplatser har ägnat sig företrädesvis åt jakt och endast marginellt åt djurhållning.

Även andra författare (Kihlstedt et al. 1997:125) har tidigare sett paralleller mellan å ena sidan södra Sveriges kontakter med bandkeramiska jordbrukande kulturer söderut och å andra sidan östra Mellansveriges kontakter med jägar/samlargrupper i norr och öster. De här olika kontaktmönstren måste, menar man, ha påverkat utformningen av trattbägar-kulturen i olika delar av Sverige. Dessa skillnader speglar kanske helt enkelt olikheter i varuutbytes-system eller skilda sociala eller kulturella tillhörigheter i de olika delarna av området.

Skiffer i Västsverige

Figur 4 (s. 24) ger en uppfattning av var skiffer förekommer i naturen. Den förekommer naturligtvis dessutom i norra Sverige på olika håll. Vad jag vet, förekommer skiffer inte alls i Södermanlands län och det finns ingenting som tyder på att skifferföremål tillverkades i området. Den närmaste förekomsten av naturlig skiffer finns i Grythyttan och Garphyttan i Västmanland. Skiffer från de olika lokalerna skiljer sig åt vad det gäller mineral-sammansättningen men skiffer från en och samma lokal uppvisar ibland be-

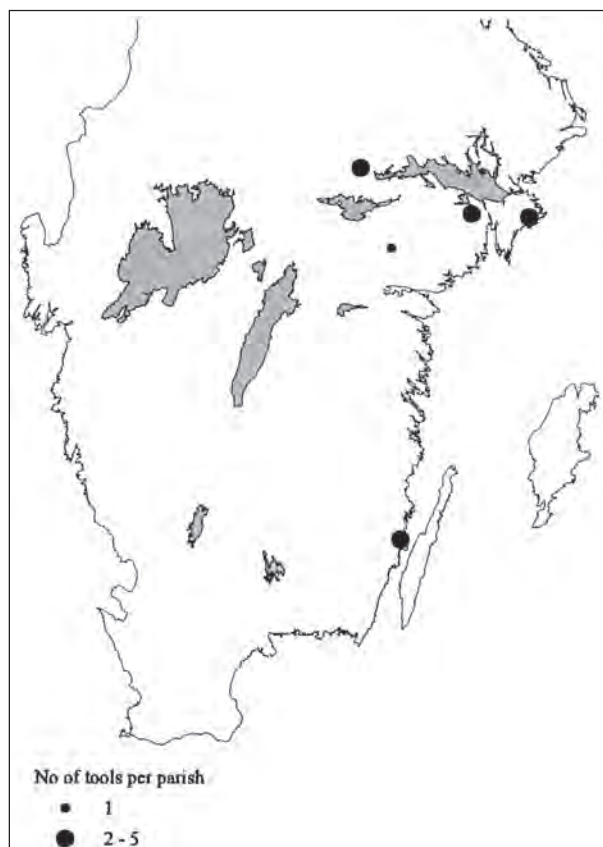

Fig. 3. Förekomst av skifferredskap i Syd- och Mellansverige från mesolitikum. Digitalisering Anette Färjare.

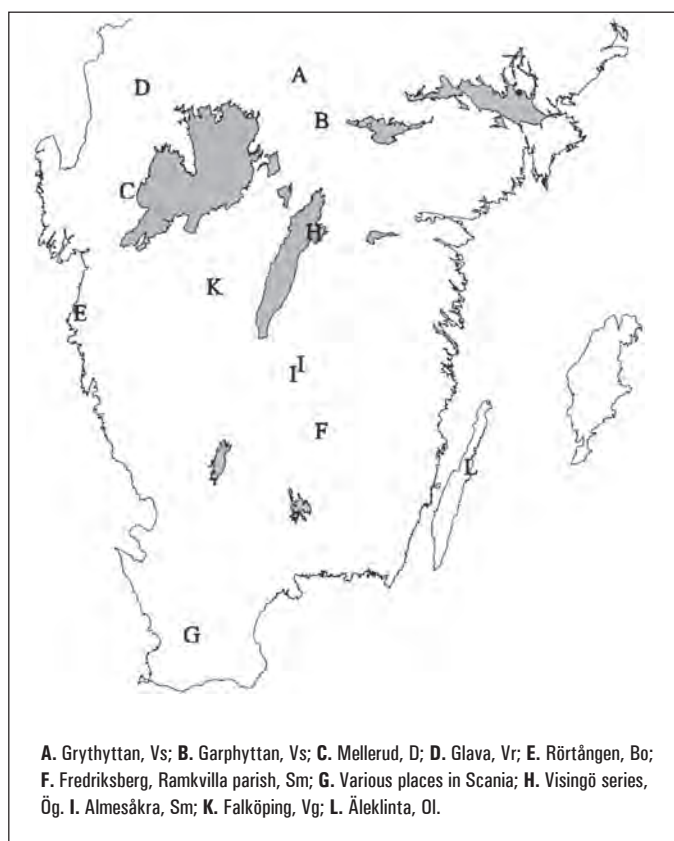

Fig. 4. Naturliga förekomster av skiffer i Syd- och Mellansverige. Digitalisering Anette Färjare.

tydande skillnader. Detta kan studeras med hjälp av röntgendiffraktionsanalys. Det går alltså i viss mån att härkomstbestämma skiffer som använts för att tillverka arkeologiska föremål. Skiffern från Garp- och Grythyttan passar bra för sådana analyser eftersom olika prov från samma lokal inte skiljer sig nämnvärt.

De val människor gjorde när de hämtade sitt råmaterial, om de bestämde sig för den ena råmaterialkällan eller den andra, säger någonting om deras sociala och kulturella relationer.

Röntgendiffraktionsanalys har utförts på ett litet antal skifferföremål i undersökningsområdet. Resultaten har jämförts med en liknande analys av skifferföremål i Västsverige. Ett anmärkningsvärt resultat framkom. Endast en av de tolv analyserade föremålen från östra Mellansverige tillverkades av skiffer från den närmaste källan, d.v.s. Garp- eller Grythyttan. Det var en smal skifferspets från den gropkeramiska boplatsen vid Körartorpet i Götlunda socken, Närke. Det är i stort sett den enda platsen i hela den södra delen av Sverige där tillverkning av skifferföremål är belagd. Figur 5 visar en hel spets och ett urval av förarbeten och olika tillverkningsprodukter från boplatsen.

Jag finner det anmärkningsvärt att den närmaste skifferkällan inte verkar ha utnyttjats.

Istället kan det vara så att skiffer som använts i östra Mellansverige har hämtats från olika källor, den källa som oftast nämns i resultaten är den jotniska skiffern från södra Norrland. Än mer intressant blir det när man upptäcker att skiffern i en spets från den gropkeramiska boplatsen vid Fiskevik, Skredsvik socken, Bohuslän, mest liknar Grythyttans skiffer. Vi ser någonting som skulle kunna tolkas som två olika kulturella sfärer – en i väst och en i öst. Även andra arkeologiska spår bekräftar denna tudelning under den här tiden.

Skiffer och de mellanneolitiska kulturerna

I Södermanland finns inga tångespetsar av flinta. Spetsar av något annat material än skiffer känner vi inte till från länet förutom två flathuggna spetsar av kvartsit (fig. 6 och 7, s. 26) som får ses som ovanliga fynd från en senare del av neolitikum.

I andra områden, som till exempel Bohuslän, finns i den gropkeramiska redskapsuppsättningen tångespetsar både av skiffer och flinta. Det finns säkert funktionella skillnader och Thomas Johansson, som har gjort försök med tillverkning och användning av skifferspetsar, menar att det är svårt att förstå varför man gjort spetsar av skiffer när man hade tillgång till andra material som kvartsit (det borde även gälla flinta; Johansson 1971:42). Det är tydligt att, vare sig man hade tillgång till alternativ eller inte, valde man att använda skifferspetsar i områden där skifferspetsanvändande och skifferspets-tillverkande grannar fanns – det gäller den svenska västkusten som gränsar till Norge och östra Mellansverige som gränsar till Norrland. I Norge användes skifferspetsar redan under tidigneolitikum, vilket även var fallet i Norrland.

Från mellanneolitikum finns det inga förekomster av skifferspetsar eller skifferknivar i klassiska trättägar- eller stridsyxekontexter. I en databas över

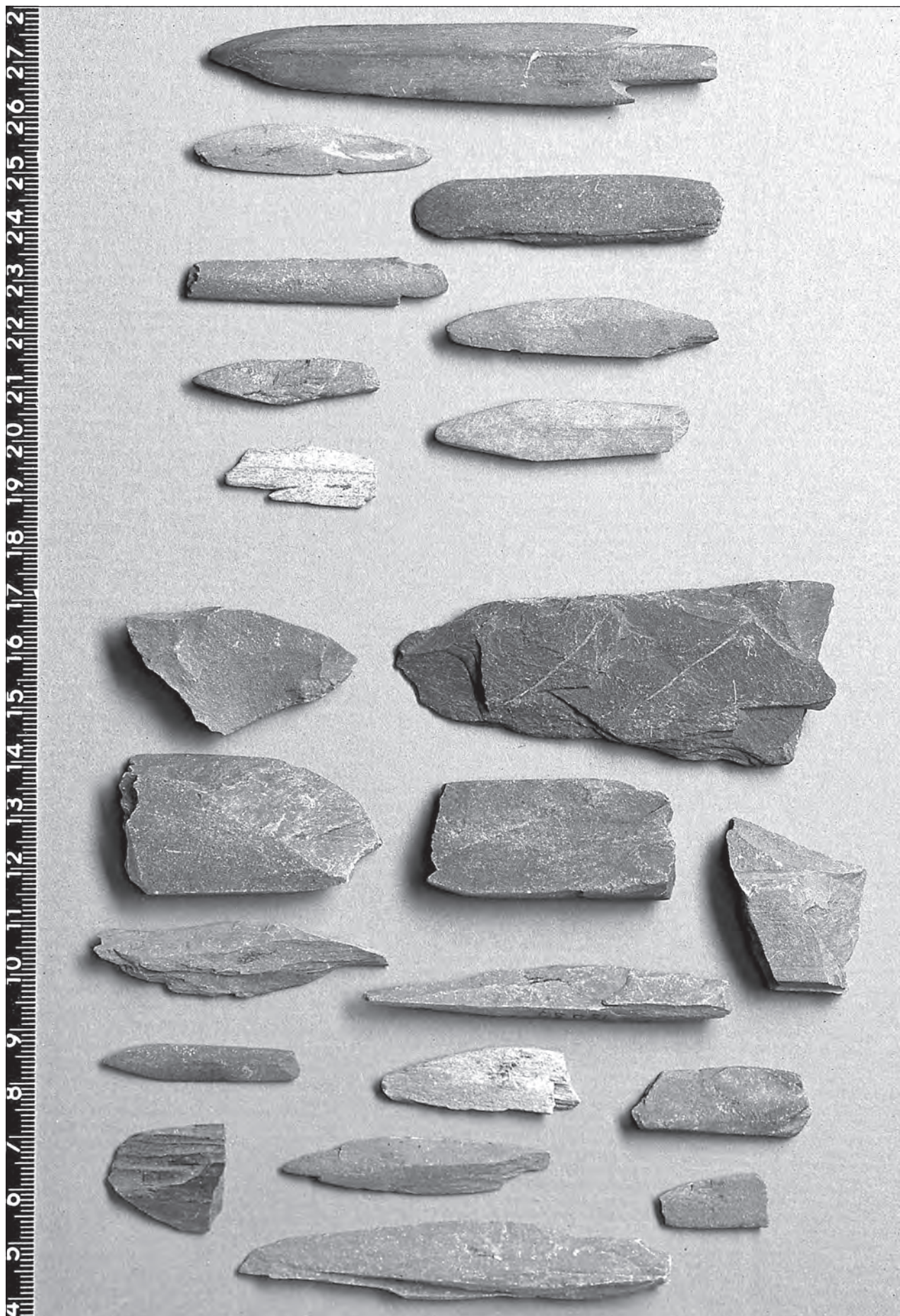

Fig. 5. En hel spets och ett urval av förarbeten och tillverkningsprodukter från Körartorpet, Götlunda socken, Närke.
Foto: Statens historiska museum (SHM).

Fig. 7. Flathuggen spets av kvartsit från Tandla, Husby-Rekarne socken, Södermanland. SHM 14055:7. Foto: SHM.

Fig. 6. Flathuggen spets av kvartsit från Ärla socken, Södermanland. SHM 13456:4. Foto: SHM.

skifferspetsar och skifferknivar från Syd- och Mellansverige (Taffinder 1997) finns en kniv från en megalitgrav i Gläshall, Falköping. Här ingår även sen-neolitiska föremål. En skifferspets är känd från Alvastra pålbyggnad med föremål både från trattbägarkulturen och gropkeramisk kultur. Ett fragment av en skifferkniv härrör från en boplatz vid Hagtorp i Lilla Malma socken. Boplatsen användes under mesolitikum men det finns även keramik från stridsyxekulturen på platsen. Det är osäkert om kniven överhuvudtaget är av skiffer. Vid röntgendiffraktionsanalysen framkom inga som helst likheter mellan bergarten i kniven och skifferprov från skilda lokaler i hela Sverige.

Skiffers symbolik

Förutom möjliga funktionella skillnader mellan tångespetsar av skiffer och sådana av flinta, ligger det nära till hands att se en symbolisk anknytning till jakt eller kontakt med jagande grupper i skifferspetsar och knivar. Det är möjligt att även den tidigneolitiska trattbägarkulturen visar prov på denna symbolik om man synar i detalj boplatsernas ekonomi under det tidigare skedet. De klassiska sörmländska Vråboplatserna uppvisar inte många spår av jakt medan jakt är tydligare på boplatser som Fågelbacken och Anneberg norr om Mälaren. Denna uppdelning av världsbilden mellan det vilda och det domesticerade var förstås betydelsefullt i ett område där djurhållning och odling var nya och instabila företeelser.

Jämförelser mellan konsumtion av bergarter och bergarternas naturliga förekomst kan, om de används på ett nyanserat och problematiserande sätt, säga en hel del om kulturell mångfald. Detta är inte så lätt i södra Sverige när det gäller redskap av flinta eftersom flintans geologiska proveniens inte låter sig så lätt utredas. Det är däremot lättare med andra bergarter som skiffer, men då måste kunskap om de olika skifferarternas sammansättning förbättras. Man kan inte helt enkelt dra likhetstecken mellan skiffer och norra Sverige. Det finns även andra förekomster som kan ha utnyttjats och som bevisligen har utnyttjats under stenålder.

Referenser

- Ahlfont, Karin; Guinard, Michel; Gustafsson, Elinor; Olson, Carina & Welinder, Stig 1995. Patterns of Neolithic farming in Sweden. *Tor* 27, 133–184.
- Bagge, Axel 1945. Stenåldern, I: Curman, Sigurd; Nerman, Birger & Selling, Dagmar (red.) *Statens historiska museum. Tiotusen år i Sverige*, 25–78. Stockholm.
- Curman, Sigurd 1945. Statens historiska museum och dess byggnad. I: Curman, Sigurd; Nerman, Birger & Selling, Dagmar (red.) *Statens historiska museum. Tiotusen år i Sverige*, 11–22. Stockholm.
- Johansson, Thomas 1971. *Några praktiska prov med skifferpilspetsar*. Opublicerad C-uppsats. Uppsala.
- Kihlstedt, Britta; Larsson, Mats & Nordqvist, Bengt 1997. Neolitiseringsen i syd- väst- och mellansverige – social och ideologisk förändring. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 85–133. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23. Stockholm.
- Taffinder, Jacqueline 1998. *The allure of the exotic. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. Aun 25. Uppsala.
- Welinder, Stig 1998. Neolithicum – Bronsålder (3900–500 f.Kr.). I: Myrdal, Janken (red.) *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första fem-tusen år*, Del 1, 12–236. Stockholm.
- Werbart, Bozena 2001. Arkeologins nationalistiska begär. I: Karlsson, Håkan (red.) *Arkeologiska horisonter. I: I döda kulturers sällskap*. Res publica 53, 87–93.

Fågel, fisk och mittemellan: Kulturell mångfald utifrån dietundersökningar

Eriksson, Gunilla 2002. Fågel, fisk och mittemellan: Kulturell mångfald utifrån dietundersökningar. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 28–33.

Animal, vegetable, mineral: Cultural diversity on the basis of diet analysis – Diet is not only vital to health and survival, it is also extremely culturally dependent. As such, it is an important indicator of cultural diversity. Prehistoric diet can be studied by means of stable isotope analysis of bone and teeth. To explore the possibilities of a future stable isotope investigation of the Middle Neolithic site at Korsnäs, Grödinge parish (Södermanland), examples from Zvejnieki (Latvia) and Västerbjers (Gotland, Sweden) are presented. These sites (and other sites of foraging people) share many common features with Korsnäs, such as the presence of tooth beads, clay figurines, dog bones and scatters of human bones in the cultural layers. Results from the Zvejnieki investigation illustrate the interesting discrepancy between norm and practice, and also put focus on the relationship between dogs and people. In the Västerbjers study, a systematic sampling of certain skeletal elements has made it possible to trace individual dietary change during lifetime. In addition, stable isotope data from milk teeth reveal individual breast-feeding patterns. In conclusion, these cases show how further research on Korsnäs will be able to increase our understanding of the cultural diversity of the Stone Age.

Gunilla Eriksson, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Greens villa, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

gerik@arklab.su.se

Inledning

Samtidigt som vi alla av naturen är beroende av att få i oss vissa näringsämnen för vår hälsa och överlevnad, är kosten ett av de tydligaste exemplen på kulturellt avhängiga företeelser. Kulturen styr bl.a. vad vi betraktar som ätligt, vem som "får" eller "bör" äta vad, och när det är lämpligt att äta. Av alla tillgängliga potentiella födoämnen äter vi därför bara en bråkdel (Fieldhouse, 1996). Detta gäller stenålderns människor i lika hög grad som nutidens, och således går det inte att enbart utifrån tillgängliga resurser sluta sig till vad människor åt. Inte heller är det självklart att födoresurser som var viktiga på ett mentalt plan faktiskt konsumerades i någon större utsträckning.

I lämningarna från mellan-neolitikum, där vi ser en så tydlig mångfald i den materiella kulturen, är det intressant att undersöka om denna mångfald också finns i valet av föda. För Södermanlands del planeras därför en dietundersökning av den gropkeramiska lokalen vid Korsnäs i Grödinge socken. Utifrån mina pågående studier av neolitiska fångstfolk och andra stenålderspopulationer i Östersjöområdet, där jag undersöker dieten med hjälp av stabila isotoper, vill jag presentera tillämpningar som kan ha relevans för Korsnäs, och visa på potentialen i Korsnäs för att beröra frågeställningar kring den kulturella mångfalden.

Korsnäs

Den gropkeramiska grav- och bopplatsen Korsnäs är belägen i en dåtida inner-skärgård i Grödinge socken, Södermanland. Lokalen är känd sedan 1930-talet, men grävdes ut i större omfattning först 1970, efter att stora delar av lokalen skadats i samband med grustäkt. För denna utgrävning samt för lokalen i övrigt finns en utmärkt redogörelse i Olsson et al. (1994), varför jag bara kortfattat ska ta upp några punkter av relevans för diskussionen här.

På lokalen har påträffats stora mängder gropkeramik, främst av typen Fagervik III och IV, ett stort antal stenartefakter och rester från tillverkning, samt ett flertal föremål av ben/horn. Bland djurbenen är både ”fågel, fisk och mittemellan” representerade med många arter från såväl kust som skog. Människoben finns dels deponerade i regelrätta gravar eller nedgrävningar (totalt sex, varav tre bedömda som säkra gravar), dels spridda över bopplatsen. Bland de säkra gravarna finns ett ungefär sjuårigt barn.

Karaktäristiskt för Korsnäs är utöver gravarna bl.a. förekomsten av tandpärlor, lerfiguriner, hundben, och människoben spridda i kulturlagren – drag som återkommer på många andra lokaler med neolitisk fångstkultur (jfr Wyszomirska 1984), däribland Västerbjers på Gotland och Zvejnieki i Lettland. Korsnäs skiljer sig dock från andra gropkeramiska lokaler i Södermanland på en väsentlig punkt, nämligen att här finns en mängd välbevarade obrända ben av människa och djur – en förutsättning för att göra dietundersökningar med hjälp av stabila isotoper.

Stabila isotoper

Den faktiska dieten kan studeras genom analys av obrända ben och tänder med avseende på stabila isotoper. Genom analyserna kan man studera i vilken utsträckning dieten inom en grupp varierar, och även undersöka förändringar över livstiden hos enskilda individer. Dessutom går det att göra jämförelser mellan olika samtida grupper som skiljer sig åt geografiskt och/eller ”kulturellt”, samt att studera kronologisk utveckling. Metoden bygger på principen ”du blir vad du äter”, vilket är ett kraftigt förenklat uttryck för att kroppen använder de komponenter som finns i födan för att bilda olika vävnader. I analyser av stabila isotoper används ett protein, kollagen, som finns i bl.a. muskler, bindväv och skelett. Kollagen har visat sig bevaras väl i obrända skelettben och tänder, vilket innebär att metoden är mycket användbar i arkeologiska sammanhang. Experiment har visat att kroppen använder sig av proteinet i maten för att framställa kollagen, och följaktligen speglar analyser av kollagen intaget av just protein (Ambrose & Norr 1993). Eftersom benvävnaden i skelettet omsätts kontinuerligt under en människas (eller ett djurs) livstid, speglar isotopvärdena från ben ett slags medelvärde av proteinintaget i kosten över flera års tid. I tänder däremot omsätts inte tandbenet (dentinet) efter att det bildats, så från dem får vi information om vilken sorts protein individen åt när tänderna bildades, d.v.s. i barndomen.

De två grundämnena kol och kväve förekommer naturligt i flera olika varianter, isotoper. Kol har dels en instabil radioaktiv isotop, ^{14}C , som sönderfaller med en viss hastighet, och som därför kan användas för datering, och dels två stabila, ^{12}C och ^{13}C . På motsvarande sätt har kväve två stabila isotoper, ^{14}N och ^{15}N . De stabila isotoperna sönderfaller inte, men däremot kan de inbördes proportionerna emellan förändras genom olika naturliga (fysiska, geologiska och biologiska) processer (Boutton, 1991). För kols del innebär detta att man kan skilja marina organismer från terrestriska (landlevande), och för kväve gäller att man kan särskilja olika nivåer i näringskedjan. Kol- respektive kväveisotopvärdet, som mäts och beräknas

mot varsin standard, betecknas som $\delta^{13}\text{C}$ och $\delta^{15}\text{N}$, och uttrycks i promille (‰).

”Vad åt man egentligen på stenåldern?”

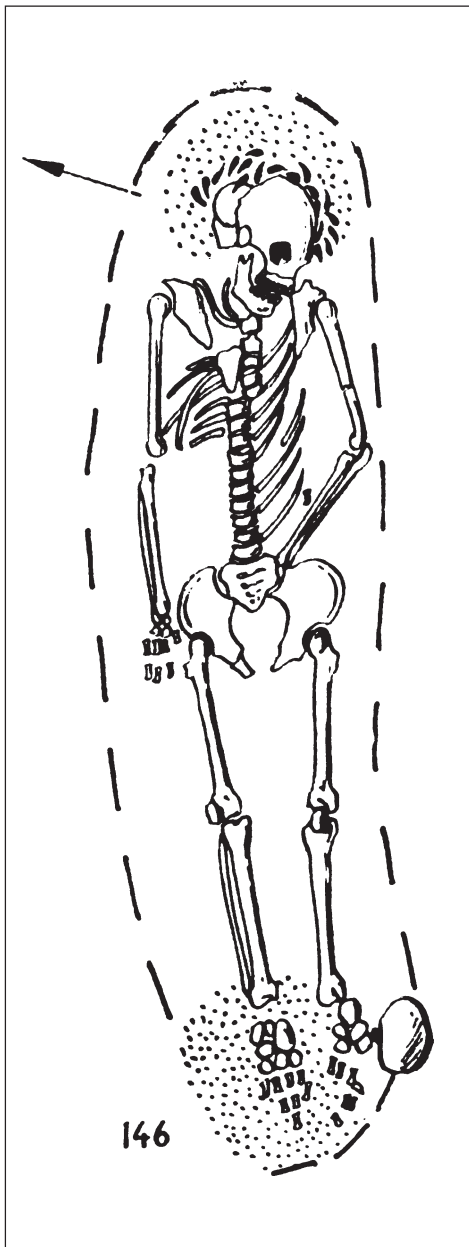
I mitt pågående avhandlingsarbete har jag analyserat människoben från ett tjugotal stenålderslokaler i Sverige, Åland och Lettland. Påfallande är den mycket stora variationen i isotopvärden, vilken inte låter sig infångas i enkla dikotomier såsom mesolitikum/neolitikum, kust/inland, eller man/kvinna. Frågan ”vad åt man på stenåldern” visar sig inrymma många fler dimensioner än så. Även med likartade yttre förutsättningar är det utmärkande vilken stor mångfald och flexibilitet som kännetecknar människans förhållande till vad hon äter. Därför är det felaktigt att utgå från att människor på en viss plats under en viss tidsperiod ska ha en homogen diet av visst slag, att fastställa en normativ modell där all variation betraktas som avvikelser från denna idealbild. I själva verket är variationen det ”normala” (Lidén 1995; Panter-Brick et al. 2001).

Zvejnieki

En av de lokaler jag undersöker, tillsammans med Dr Ilga Zagorska vid Latvian Institute of History i Riga, är stenålderskomplexet Zvejnieki i norra Lettland, beläget vid en insjö mer än fem mil fågelvägen från kusten (skillnaden mot dagens kustlinje är marginell). Här finns drygt 300 gravar från hela stenåldern, såväl enkel- som dubbel- och multipelgravar. En tredjedel av de gravlagda är barn. Brukningstiden för gravfältet sträcker sig över åtminstone fyra årtusenden, baserat på ^{14}C -dateringar. Gravfältet upptäcktes i samband med grustäkt och totalutgrävdes i det närmaste under 1960-talet (Zagorskis 1987). I samband med detta delundersöktes även intilliggande boplatlager från mesolitikum och neolitikum. Bara en del gravar har utrustats med gravgods, men bland dessa är tandpärlor överlägset vanligast förekommande – alltifrån enstaka pärlor till över hundra i en och samma grav (fig. 1–2). Bland tandpärlorna dominerar arter som vildsvin, älg och kronhjort stort, men också hund, urox och bäver förekommer rikligt, utöver ett tiotal andra arter (Löugas 2001; Zagorska & Löugas 2000).

Tandpärlorna ger intrycket av att storviltjakten måste haft en stor betydelse för människorna i Zvejnieki, så det var spännande att se om analyserna av de gravlagda skulle bekräfta detta. Analyserna visar först och främst på en relativt stor variation inom populationen, vilken inte (hittills) gått att koppla till kronologi. Men det verkligt intressanta är att det totalt dominerande inslaget i kosten är ... sötvattensfisk! Zvejniekimänniskorna har konsumerat stora mängder fisk, kompletterat med växter och vilt. Här finns alltså en intressant diskrepans mellan norm och praktik, mellan å ena storviltjakten som hade så stor mental betydelse, och å andra sidan fisket, som hade en lika stor praktisk roll.

Fig. 1. Kvinna begravd på Zvejniekigravfältet, med ockra vid huvud och fötter. Vid huvudet fanns också tandpärlor, därav de som avbildats i figur 2. Från Zagorskis, 1987. Publicerad med tillstånd från Ilga Zagorska.

Trots att de inte bodde så förfärligt långt från kusten, finns det så gott som inga marina inslag i kosten hos människorna. Däremot finns det tandpärlor av säl, och av några hundar som uppenbarligen fötts upp på sälkött. Överhuvudtaget uppvisar hundarna utifrån isotopanalyser av tandpärlor en mycket stor spridning i dieten. Eftersom analyserna är gjorda på tänder och inte på ben, får man bara veta vad hunden åt under en kort period som valp, vilket kan förklara en del av variationen – vid eventuella säsongsförflyttningar kanske bara ena säsongen ger utslag. Om människorna gjort motsvarande förflyttning t.ex. mellan kust och inland, borde dock den marina komponenten i kosten givit utslag i analyserna av människoben. Vår tolkning av de ”marina hundarna” är istället att Zvejniekibefolkningen förvärvat antingen tandpärlor eller levande hundar från kustlevande människor (Eriksson & Zagorska i manus). Till skillnad från sälar, kan ju levande hundar lätt tas med till en inlandlokal. Huruvida tandpärlorna därmed ska betraktas som en inhemsk produkt eller exotisk import är inte klarlagt (jfr Taffinder, 1998).

Västerbjers

I en pågående undersökning av den gropkeramiska lokalen Västerbjers i Gothem socken på Gotland, har jag tack vare att materialet är så välbevarat systematiskt kunnat ta prover på skallben och flera tänder från varje individ (Eriksson i manus). Genom analyserna av dessa prover har det gått att spåra kostförändringar under livstiden hos enskilda individer, där tänderna motsvarar specifika åldrar i barndomen och skallbenet representerar åren innan individen dog. Trots den stora förekomsten av svinben på Västerbjerslokalen, gäller där generellt, liksom på andra gotländska gropkeramiklokaler att säl utgjort ett stort inslag i kosten, men det finns variationer kring detta tema. Vissa individer har haft en väldigt homogen diet genom hela barndomen och upp i vuxen ålder, medan man hos andra ser större svängningar. Bearbetningen av data pågår fortfarande, så det är ännu så länge en öppen fråga om sådana variationer skulle kunna kopplas till exempelvis skillnader i kulturell identitet. Här blir det aktuellt att undersöka om det finns indikationer i kosten på kontakter utanför den gropkeramiska sfären, d.v.s. med några som man skulle kunna kalla ”de andra”, eller om den gropkeramiska kulturen helt enkelt är en chimär (jfr Edenmo et al. 1997).

På gravlagda barn från Västerbjers, samt från de likaledes gotländska gropkeramiska lokalerna Ire och Visby, har också gjorts en specifik studie av amning. Hos barn med mjölkttänder bevarade kan man spåra en specifik dietförändring, nämligen tidpunkten för när avvänjningen inleds och avslutas (Lidén et al. ms). Bland det fåtal barn som hittills undersökts, tyder inget på att det fanns någon gemensam ålder bland gotländska gropkeramiker då avvänjningen inleddes, utan det finns skillnader i amningsmönster mellan de enskilda barnen. I ljuset av vilken sammansatt process amning är, där en rad biologiska, ekologiska, ekonomiska, sociala och kulturella faktorer interagerar med varandra, är detta egentligen inte förvånande (jfr Eriksson et al. 2000). Avvikande och ”onormalt” blir det först om man förväntar sig att det ska finnas ett ”naturligt” och ursprungligt amningsmönster, och att det skulle varit gemensamt för alla gropkeramiker.

Fig. 2. Tandpärlor av hund från Zvejnieki, före resp. efter provtagning (nederst). Tandpärlorna bär på mer information än man kan ana vid första anblicken: just dessa hundar har fötts upp på sötvattensfisk. Foto: författaren.

Slutsats

Korsnäs är intressant eftersom här finns många av de komponenter som återfinns i Zvejnieki och Västerbjers. Att en ny osteologisk studie av Korsnäs också är i startgroparna (Storå, muntligt vid seminariet), kommer naturligtvis att ha stor betydelse även för de planerade isotopanalyserna. De tidigare osteologiska analyserna av djurbenen visar på en stor artrikedom av olika typer av djur, även om Aaris-Sørensen (1978) särskilt betonar fisket. Ser vi en parallell till Zvejnieki här? Var människorna stationära vid Korsnäsloken eller finns det stora säsongsmässiga variationer som kan antyda något annat? Finns det skillnader i diet mellan människor som deponerats på olika sätt: i regelrätta gravar eller med spridda ben i kulturlagren? Hur länge är det gravlagda barnet ammat? Har vuxna människor haft en avvikande diet i barndomen? Vad kan hundbenen berätta om Korsnäsmänniskornas relationer (till hundar eller till ”de andra”)?

Exemplen Zvejnieki och Västerbjers illustrerar hur stenåldern är oändligt mycket mer mångfacetterad än vad som i förstone tycks vara fallet. Korsnäs har potentialen att ytterligare fördjupa den bilden. Det är upp till oss arkeologer att visa att stenåldern är långtifrån ”monolitisk” – tvärtom rymmer den både fågel, fisk och mittemellan.

Referenser

- Aaris-Sørensen, Kim 1978. *Knoglematerialet fra den mellemneolitiske boplads ved Korsnäs, Grödinge socken, Södermanland: En zoologisk gennemgang*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport 1978:8. Stockholm.
- Ambrose, Stanley H. & Norr, Lynette 1993. Experimental evidence for the relationship of carbon isotope ratios of whole diet and dietary protein to those of bone collagen and carbonate. I: Lambert, Joseph B. & Grupe, Gisela (red.) *Prehistoric Human Bone: Archaeology at the Molecular Level*, 1–37. Berlin.
- Boutton, Thomas W. 1991. Stable carbon isotope ratios of natural materials: I. Sample preparation and mass spectrometric analysis. I: Coleman, David C. & Fry, Brian (red.) *Carbon Isotope Techniques*, 155–171. San Diego, California.
- Edenmo, Roger; Larsson, Mats; Nordqvist, Bengt & Olsson, Eva 1997. Gropkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och interregionalt: Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 135–213. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 23. Stockholm.
- Eriksson, Gunilla manuskript. Social organisation and cultural identity of Pitted-Ware Gotlanders: Västerbjers studied by means of stable isotope analysis. Under arbete.
- Eriksson, Gunilla; Sjögren, Carina & Lidén, Kerstin 2000. Ingen amning utan avvänjning: Vem eller vad bestämmer? *Amningsnytt* 4/00, 6–7.
- Eriksson, Gunilla & Zagorska, Ilga manuskript. Do dogs eat like humans? Marine stable isotope signals in dog teeth from inland Zvejnieki. I: Larsson, Lars et al. (red.) *Mesolithic on the Move* (Proceedings of the 6th International Conference on The Mesolithic in Europe), 148–156. Oxford. I tryck.
- Fieldhouse, Paul 1996. *Food and Nutrition: Customs and Culture*. Cheltenham.
- Lidén, Kerstin 1995. Megaliths, agriculture, and social complexity: A diet study of two Swedish megalith populations. *Journal of Anthropological Archaeology* 14, 404–417.

- Lidén, Kerstin; Olsson, Annica; Eriksson, Gunilla & Angerbjörn, Anders
manuskript. Nitrogen isotope analysis of teeth: A tool to trace individual
dietary change. Under arbete.
- Lõugas, Lembi 2001. Report on the analyses of tooth (and bone) pendants
from the Zvejnieki burials, Latvia. Institute of History. Opublicerad rap-
port.
- Olsson, Eva; Granath-Zillén, Gunilla & Mohr, Anna 1994. *Arkeologisk
undersökning Korsnäs – en groppkeramisk grav- och boplatz på Söder-
törn*. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1994:63. Stock-
holm.
- Panther-Brick, Catherine; Layton, Robert H. & Rowley-Conwy, Peter 2001.
Lines of enquiry. I: Panther-Brick, Catherine; Layton, Robert H. &
Rowley-Conwy, Peter (red.) *Hunter–Gatherers: An Interdisciplinary
Perspective*, 1–11. Biosocial Society Symposium Series. Cambridge.
- Taffinder, Jackie 1998. *The Allure of the Exotic: The social use of non-local
raw materials during the Stone Age in Sweden*. Aun 25. Uppsala.
- Wyszomirska, Bożena 1984. *Figurplastik och gravskick hos Nord- och
Nordösteuropas neolitiska fångstkulturer*. Acta Archaeologica
Lundensia, Series in 4° 18. Lund.
- Zagorska, Ilga & Lõugas, Lembi 2000. The tooth pendant head-dresses of
Zvejnieki cemetery. I: Lang, Valter (red.) *De temporibus antiquissimis ad
honorem Lembit Jaanits*, 223–244. Muinasaja Teadus. Tallinn.
- Zagorskis, Francis 1987. *Zvejnieki akmens laikmeta kapulauks* (Zvejnieki
Stone Age Cemetery). Riga.

Jonathan Lindström

Stridsyxekulturgrupper i östra Mellansverige

Lindström, Jonathan 2002. Stridsyxekulturgrupper i östra Mellansverige. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 34–39.

Battle Axe Culture Groups in Eastern Middle Sweden – A closer look at the Battle Axe Culture in eastern middle Sweden reveals local adaptations and even the total rejection of the culture. Several areas of local adaptation are identified. In several cases the areas are around 70 km in size, and a rough estimate of the populations in each area lands at 1000 inhabitants. These areas are associated with up to ten central places located close to the shore. There are indications that the Battle Axe Culture was mainly adopted by local inhabitants and not brought in by immigrants. There is also an indication of virilocality in one of the areas.

Jonathan Lindström, Statens historiska museum, Box 5405, 114 84 Stockholm
Jonathan.lindstrom@historiska.se

Den svensk-norska stridsyxekulturen brukar definieras utifrån förekomsten av stridsyxor eller keramik, var för sig eller ingående i en viss föremålsuppsättning, och utifrån gravskicket. Vissa skillnader kan dock påvisas regionalt och lokalt mellan olika områden. Det rör sig bland annat om kronologiska och kvantitativa skillnader som rimligen återspeglar förhistoriska förhållanden. Några exempel med östra Södermanland i spetsen diskuteras här och tolkningar presenteras av skillnaderna som uttryck för olika grupper bland de människor som uppbar eller valde bort stridsyxekulturen. Visst utrymme har givits diskussionen kring storleken på områdena och befolkningsstorlekar. Detta får annars sällan utrymme när forntida sociala och ideologiska förhållanden diskuteras, trots att kvantitativa förhållanden kan vara av avgörande betydelse för vår förståelse av forntida förhållanden.

Södra Sverige i stort

Ännu har inga systematiska regionindelningar av den svensk-norska stridsyxekulturen genomförts. Det är uppenbart att det trots mycket stora likheter finns regionala variationer i materialet, som kan återspegla olika sociala och ideologiska skillnader. Åtminstone ett par artefakttyper inom kulturen visar på möjliga regioner i större format. Norr om Skåne brukar flintspånen läggas ner i gravarna enstaka och med bruksspår. I Skåne brukar avslagen istället vara obrukade och nedlagda i större antal (Knutsson 1995:107 f). Här kan den omedelbara tillgången till flinta ha haft betydelse för de skilda traditionernas uppkomst. Omkring $\frac{3}{4}$ av de sörmländska håleggade flintyxorna är försedda med en långsgående fördjupning mitt på den håleggade bredsidan, men tycks inte vara helt så dominerande utanför landskapet. I Skåne är andelen mycket liten (Christiansson 1956:188 f). Sannolikt visar det på ett särskilt sätt att skaffa yxorna längre mot norr. Närmast ligger att tolka detta som att sörmlänningarna har omarbetat och skaffat sina flintyxor på ett särskilt sätt, och att detta kan markera en grupp tillhörighet eller ett kontaktnät av mer

fredlig karaktär än den som stridsyxorna ger uttryck för. Tänkbart är att gemenskapen har varit knuten till träbearbetning och/eller flintdistributionen.

Östra Södermanland

De lösfunna stridsyxorna i Södermanland visar att landskapet kan indelas i en västlig och en östlig del, med gränsen i sjösystemen. En genomräkning av Andreas Oldebergs fyndlistor (Oldeberg 1952, Lindström 1996) visar att i väster är 20,9 % av 139 yxor av äldre typ, i öster endast 7,2 % av 69. Betydelsefullt är också att 13 förarbeten påträffats i väster, men endast ett i öster. I förhållande till samtliga yxor blir det 9,4 % i väster, men enbart 1,4 % i öster. Samtliga tre av Oldeberg registrerade slipstenar i Södermanland ligger också i väster. Uppdelningen i en västlig och östlig del av landskapet kan spåras tillbaka till Vråkulturens tid (Welinder 1985:49 ff; Kihlstedt 1997: 120, 122).

Grupptillhörigheten som manifesteras genom stridsyxebudet kan tänkas vara knuten i första hand till männen, genom det inte helt oemotsägbara antagandet att stridsyxan främst förekommer i mansgravar. Bristen på förarbeten och slipstenar i öster kan enklast uppfattas som att stridsyxorna i området till stor del inte är tillverkade lokalt utan har förts in från andra områden. Att även långväga utbyte av stridsyxor ägde rum framgår bl.a. av att en liten andel av stridsyxorna i Mälardalen har finskt ursprung och vissa stridsyxor i Finland har svenskt ursprung (Malmer 1962:757, Lindström i manus). Detta utbyte bör ha skett i omedelbar närhet till Södermanland, via Uppland-Åland. Att en mindre andel stridsyxor har distribuerats längre sträckor eller att mindre regioner har infört yxor motsägs inte av att stridsyxorna i det stora hela i södra Sverige ger intryck av att vara lokalt tillverkade, sannolikt av brukarna själva (Olausson 1998). Antagandet leder i sin tur till att övergången till stridsyxekultur troligen inte skedde genom invandring till östra Södermanland, eftersom man då kunde förvänta sig att stridsyxesmidet införts på bredare front.

Samtidigt visar en enstaka analys av en J-keramikskärva från dödshuset i Turinge att keramiken är framställd av lokal lera (Hulthén i Lindström 2000: 38). Tekniken är dock tydligt tillhörig stridsyxekulturen, bland annat med en obehövlig magring av den naturligt sandiga leran med krossad bergart. Den lokala tillverkningen med en teknologi som åtminstone ursprungligen har krävt direkt kontakt med hantverkskunniga från andra områden kan antyda viss inflyttning. Med antagandet att stridsyxor företrädesvis tillverkades av män och keramik av kvinnor finns här en antydning om att virilokalitet kan ha dominerat i östra Södermanland.

Den sena introduktionen av stridsyxekulturen i öster innebär inte bara en tidsförskjutning, utan också att det var en kvalitativt annorlunda kultur som anammades i öster än i väster. Istället för den äldre stridsyxekulturens relativt fåtaliga och exklusiva gravar med stor andel exotiska objekt (flinta, bärnsten) var det den yngre stridsyxekulturens mer spridda och enklare gravskick som kom att påverka och accepteras i det östliga området. Denna skillnad mellan äldre och yngre stridsyxekultur uppmärksammas sällan vid studiet av mekanismerna bakom stridsyxekulturens introduktion. Den yngre stridsyxekulturens mindre exklusiva karaktär kan ha gjort det lättare att anamma den i östra Södermanland, medan den äldre kan ha mött större motstånd.

Den ideologiska förändring som ägde rum genom introduktionen av stridsyxekultur i ett gropkeramiskt dominerat område kan ha inneburit en tyngdpunktsförskjutning från en kollektivistisk till en mer individualistisk samhällsform, där det individuella inte ska förväxlas med det personliga. Även

om de enskilda hushållen blir mer oberoende tycks de följa striktare och enhetligare ritualer.

Eva Olsson har visat att de gropkeramiska lokalerna i östra Södermanland samlar sig i agglomerationer med ca 15 km mellanrum längst kusten (Olsson 1996:56 f, Edenmo et al. 1997:194). Rimligen kan dessa agglomerationer betraktas som centra för omlanden med en storlek av ca 200 km².

I dessa omland påträffas yngre stridsyxor, medan få fynd kan knytas till den äldre delen av MN B. Än så länge saknas konkret stöd för att denna förändring har inneburit ett ökat ekonomiskt utnyttjande av omlanden (d.v.s. östra Södermanlands "inland") i förhållande till kusten. Pollenprovens indikationer på röjning och betesgång kan ännu inte visas öka under perioden (Edenmo et al. 1997:192). Yxfynden kan ändå tala för att större ideologisk vikt har lagts vid omlanden i samband med stridsyxekulturens införande, kanske genom att enskilda hushålls självständighet har ökat. Den gropkeramiska kultur som existerar parallellt med stridsyxekulturen kan representera den del av befolkningen i de gamla centra som har hållit fast vid den äldre ideologin. Denna ideologi kan givetvis också antas ha genomgått förändringar, bland annat genom att både anpassa sig till men också konfrontera stridsyxekulturen.

Östra Södermanland kan utifrån gropkeramiska boplatssagglomerationer indelas i 15 km stora territorier, vilka kan ha relevans också för stridsyxekulturen. Dödshuset i Turinge ligger i anslutning till en sådan agglomeration (Lindström 2000), liksom en stridsyxegrav i Tveta socken på liknande sätt ansluter till en angränsande agglomeration (Elfstrand & Åkerlund 1984, Edenmo et al. 1997:194). Avståndet mellan stridsyxebosättningar kan utifrån lösfunna stridsyxors fördelning i Södermanland föreslås vara snarare en halvmil än en mil. En omräkning till antal individer blir givetvis till största delen hypotetiskt, men kan utgöra utgångspunkt för framtida analyser. Ett enskilt hushåll kan sättas till tio individer om de sparsamt kända mesulakhusen uppfattas som standardbostäder (Hallgren 1996:88 f). Ett agglomerationsområde med gemensam samlingsplats kan omfatta ca 100 individer och östra Södermanland kan ha omfattat ca 1000 individer. Osäkerheten i siffrorna är minst en faktor 2, men befolkningstätheten blir i alla fall inte orimligt stor utan tydligt under en invånare per km². Eftersom östra Södermanland utmärker sig genom hanteringen av stridsyxor är det möjligt att gemenskapen på denna nivå har varit knuten till männen och föreställningar kring krigarens roll.

Från Uppland till Hälsingland

Södra Västmanland och sydvästra Uppland ansluter till västra Södermanland med gott om stridsyxor och relativt stor andel, runt en femtedel, äldre stridsyxor. Norra Uppland och norra Västmanland tillsammans med sydligaste Dalarna och södra Gästrikland bildar istället ett område med ett drygt trettio-tal yxor, varav endast en är av äldre typ. Området anslöt till den dåtida kusten, centrerade sig kring Dalälven och var ca 90 km i östvästlig riktning samt 50 km i nordsydlig riktning. I detta område har stridsyxorna anammats först i en sen fas jämfört med centrala Mälardalen (Lindström 1996:80).

Kusten norr om dalälvsområdet uppvisar också en tidigare inte uppmärksammat egenhet. Från södra Gästrikland till södra Hälsingland saknas stridsyxor helt på en sträcka av omkring 90 km. Att det sannolikt inte rör sig om sentida fyndomständigheter eller tillfälligheter framgår dels av den rikliga förekomsten av andra neolitiska lösfynd (Björck 1996:37), dels av att stridsyxorna längs norrlandskusten norr om detta område uppvisar helt andra frekvenser än söder om området, vilket tyder på att området har en särställning

(Lindström 1996:82). I området finns omkring åtta mellanneolitiska boplatss-agglomerationer uppradade längs kusten (Björck 1996:36). Kanske har området hyst en befolkning på 500–1000 individer utifrån ett liknande resonemang som för östra Södermanland. Rimligast är att tolka bristen på stridsyxor som ett medvetet, gemensamt val bland befolkningen att inte inkorporera stridsyxekulturens attribut eller värderingar i sin materiella värld eller ideologi. Till skillnad från grupperna kring Dalälvens nedre lopp och i östra Södermanland har man alltså här hållit tillbaka stridsyxekulturen också under dess yngre fas.

Längs norrlandskusten längre mot norr dyker stridsyxorna upp igen. Visserligen är förekomsten av stridsyxor relativt gles, men andelen äldre yxor är inte mindre än en tredjedel, vilket även jämfört med andelen i centrala Mälardalen är mycket högt och mer rättvist återspeglar stridsyxekulturens tidsrymd (Lindström 1996:82). Det är alltså uppenbart att stridsyxekulturen norr om sydligaste Hälsingland har fyllt ytterligare en roll som skiljer sig från sydligare områden, eller snarare många roller eftersom norrlandskustens befolkning rimligen har bestått av ett otal självständiga grupper. Intressant i sammanhanget är den omdiskuterade boplaten Hedningahällan i Enångers socken, där bland flera andra neolitiska kulturer stridsyxekulturen finns representerad med både yxor och keramik. Det kan visa sig vara av betydelse för tolkningen av lokalen att den är belägen i sydligaste Hälsingland intill det stridsyxefria området i söder. Kanske har behovet av en samlingslokal för att laborera med bland annat stridsyxekulturens attribut varit extra angeläget nära gränsen till granngruppen där man tydligt tagit avstånd från samma kultur. Förbindelserna med stridsyxegrupperna i söder har här sträckt sig över närmare tio mil eller mer längs kusten.

Sammanfattande diskussion

Undersökningen omfattar huvudsakligen lösfunna stridsyxor i Mälardalen och sydöstligaste Norrland. Författaren har tidigare uppfattat de kronologiska förskjutningarna i spridningen av stridsyxor i Mälardalen som gradvis och kontinuerlig, eventuellt knuten till inflyttning och kolonisation (Lindström 1996).

Fortsatta studier av östsvenska områden har förändrat denna bild, även om den äldre uppfattningen fortfarande kan ha delbetydelse och kan vara giltig för andra områden. Istället finns det indicier på att stridsyxekulturens attribut har upptagits i olika områden av lokala befolkningar, och inte – åtminstone inte huvudsakligen – genom invandring. Det tycks också möjligt att attributen har upptagits ungefär samtidigt inom ett område, vilket betyder att de har spridits område för område, stegvis och diskontinuerligt.

De preliminärt identifierade områdena är östra Södermanland, området kring Dalälvens nedre lopp och ett område som omfattar mellersta och norra Gästrikland samt sydligaste Hälsingland. Ytterligare områden är ett som börjar i södra Hälsingland men där avgränsningen mot norr ej har avgjorts samt västra Södermanland med oklar relation till södra Västmanland och södra Uppland. I sammanhanget kan också koncentrationen av stridsyxor till norra Gotland nämnas, liksom de varierande frekvenserna stridsyxor inom Skåne. I båda dessa fall kan bakomliggande grupper diskuteras.

I de olika områdena har stridsyxekulturens attribut hanterats på olika sätt. I vissa områden har redan den äldre stridsyxekulturen införts, i andra först den yngre kulturen. Östra Södermanland är också ett troligt exempel på att stridsyxorna huvudsakligen har importerats i färdigt skick och inte har tillverkats lokalt, medan den i andra områden troligen har tillverkats lokalt. Ett annat exempel är Gästrikland där stridsyxorna helt tycks ha tillbakavi-

sats. I södra Hälsingland kan det vara av betydelse för tolkningen av Hedningahällan att den ligger nära en angränsande grupp i söder.

I några fall är områdena av likartad storlek, ungefär med sju mils utsträckning, vilket sannolikt utgör storleken på någon form av social gemenskap kring hanteringen av stridsyxorna. I ett par fall kan det visas att (huvudsakligen mellan-neolitiska) boplatssagglomerationer ligger längs kusten med ca 15–20 km mellanrum. Även om boplatserna mestadels är äldre än stridsyxekulturen i områdena, finns det anledning att tro att de kan utpeka samlingsplatser som på något sätt har varit giltiga även senare. En beskrivning av de sociala förhållandena kan med tanke på den inte alltid enhetligt använda antropologiska terminologin (ätter, klaner etc.) istället göras kvantitativ och funktionell.

Förslagsvis kan varje agglomerationsområde med omland ha omfattat något enstaka hundratal individer, möjligen fördelade på tiotalet hushåll. Befolkningstätheten, tydligt under en invånare per km², framstår inte som orimligt hög. En allmän reflektion är att neolitikums och bronsålderns befolkningstal överlag brukar underskattas i jämförelse med exempelvis vikingatidens. Invånarna inom ett agglomerationsområde kan ha uppfattat sig som relativt nära släkt och har haft mycket vardagligt samarbete liksom rituella aktiviteter. Något enstaka tiotal sådana grupper har samsats inom ett sjumilaområde, vilket ger en befolkning på kanske 1000 individer. Dessa tycks ha haft gemensamma föreställningar kring stridsyxedeologin och hanteringen av stridsyxor, kanske förmedlade vid större sammankomster inom en särskild del av befolkningen med lite längre mellanrum. Det kan ha varit på denna nivå mer långväga kontakter har upprätthållits. En studie av finska yxor i Sverige och vice versa talar för att stridsyxeytbytet över havet har skett genom centraliserade, relativt kortvariga men omfattande kontakter. Detta ger en tydlig indikation om den bakomliggande sociala ordningen (Lindström i manus).

I den mån områden av sjumilastorlek eller motsvarande inte låter sig urskiljas kan det bero på att deras materiella uttryck inte är tillräckligt tydliga för oss att identifiera, men givetvis också på att man har grupperat sig på andra sätt. Trots allt rör det sig om lösliga grupperingar jämfört med exempelvis de mindre agglomerationsområdena, där släktskap, vardagligt samarbete och topografi tydligare har starkare inverkan. De större områdena kan ha förändrats över tid, genom att agglomerationsområden har lämnat eller anslutit sig. Ändå ger exempelvis östra Södermanland intryck av att ha varit bestående över mer än tusen års tid. Parallellt har också mer vidsträckta kontaktnät verkat, vilket exemplen med flintyxor och flintspån visar. Studien har koncentrerat sig på lösfunna stridsyxor, vilket betyder att endast en aspekt på samarbete och grupperingar belyses.

Om stridsyxan uppfattas som ett mansattribut som associerar till ledarskap, krigarrollen och försvar är det möjligt att de identifierade större sociala enheterna i första hand har upprätthållits genom männens interagerande, medan gränserna inte har haft samma betydelse för kvinnorna. Detta motsägs inte av en antydning om virilokalitet i östra Södermanland.

Stridsyxekulturens rigida enhetlighet över stora områden till trots visar det sig att den måste brytas ner i skärvor om mindre än 100 km och kanske 1000 individer för att variationerna ska tydliggöras och bli begripliga. Då återstår ändå att utreda relationerna mellan individerna inom dessa grupper, eftersom det inte finns anledning att tro att de alltid har handlat kollektivt. Det krävs möjligen lite god vilja för att kalla stridsyxekulturen mångkulturell, men det är uppenbart att grupper runtom i östra Mellansverige tar del av olika vidspridda kulturer, mixar om dem för egna syften och skapar sina egna kulturvarianter.

Referenser

- Björck, Niclas 1996. Mellanneolitikums kustbundna boplatser. *Bottnisk kontakt* VII, 34–49. Piteå.
- Christiansson, Hans 1956. Ett båtyxgravfält från Länsmansgården i Malmköping. *Fornvännen*, 176–195.
- Edenmo, Roger; Larsson, Mats; Nordqvist, Bengt & Olsson, Eva 1997. Gropkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och Interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 135–213. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23. Stockholm.
- Elfstrand, Bengt & Åkerlund, Agneta 1984. *Efterundersökning av stridsyxgrav och delundersökning av järnåldersboplatser*. Riksantikvarieämbetet. Rapport UV 1984:40. Stockholm.
- Hallgren, Fredrik 1996. Etnisk dualism under mellanneolitikum. I: Bratt, Peter (red.) *Stenålder i Stockholms län*, 87–100. Stockholms läns museum. Stockholm.
- Kihlstedt, Britta; Larsson, Mats & Nordqvist, Bengt 1997. Neolitiserings i Syd-, Väst- och Mellansverige. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och Interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 85–133. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23. Stockholm.
- Knutsson, Helena 1995. *Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro*. Aun 20. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Lindström, Jonathan 1996. Stridsyxor i Mälardalen. I: Bratt, Peter (red.) *Stenålder i Stockholms län*, 80–86. Stockholms läns museum.
- 2000. *Ett döds hus från stridsyxetid*. Stockholms läns museum Rapport 2000:8. Stockholm.
- manuskript. *Long distance exchange of battle axes in Northern Europe*.
- Malmer, Mats P. 1962. *Jungneolitische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8:2. Lund.
- Olausson, Deborah 1998. Battleaxes: Home-made, Made to Order or Factory Products? I: Holm, Lena & Knutsson, Kjell (red.) *Proceedings from the Third Flint Alternatives Conference at Uppsala, Sweden, October 18–20, 1996*, 125–140. Occasional Papers in Archaeology 16, Uppsala.
- Oldeberg, Andreas 1952. *Studien über die Schwedische Bootaxtkultur*. Stockholm.
- Olsson, Eva 1996. Neolitikum i Stockholms län – källmaterial och forskningsläge. I: Bratt, Peter (red.) *Stenålder i Stockholms län*, 40–65. Stockholms läns museum. Stockholm.
- Welinder, Stig 1985. *Tunnackiga yxor och samhälle i Mellansverige 5000 BP*. Varia 11. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Otryckta källor

- Hulthén, Birgitta 1994. *Undersökning av keramik från neolitisk anläggning vid Söderby, Turinge socken, Södermanland*. Keramiska forskningslaboratoriet, Kvartärgeologiska Avdelningen, Lunds universitet (940502).

Utblick och insikt – några tankar kring det förflutna, identiteten och det arkeologiska ansvaret

Lekberg, Per 2002. Utblick och insikt – några tankar kring det förflutna, identiteten och det arkeologiska ansvaret. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 40–44.

Outlook and insight – Some Reflections on the Past, Identity and the Responsibility of Archaeologists – The past is highly politically potent and an important factor for classification and identity-shaping in human societies. The past itself as well as the present is full of examples of this radical importance of the projection of the past upon the present. The past works as a collective memory, an arena of collective morality, creating and upholding a collective identity. People manifest themselves and legitimise their views and actions in the present by referring to the past in a way that pinpoints the past as the single most important factor for ethnic and national identification. Far from being a theoretical novelty, the concept of nation can be shown to emanate from the concept of *ethnié* in Greek antiquity. In fact, the basics of national identity seems to be a need for collective security in socially complex human societies. People tend to always have some kind of collective identity, one or the other, and some kind of idea about how this identity has roots in the past – roots that in fact make up most of the ideological goods of identity. Ideas about the past in present-day nations that do not transcend the ideological boundary of common genetic ancestry are not unlike *ethnié*. They are often limited to semi-religious, semi-mythological stories, myths and monuments, serving to manifest the need of a common heroic ancestry, mystically inherited down the blood-line. As a result, this notion of the concept of nation is highly culturally and genetically exclusive. The modern nation, on the other hand, is founded on citizenship, secularity and popular support. Since this notion of the concept of nation does not recognise race, faith or any other mystical or unchangeable factor as a limitation for nationality, it is culturally and genetically inclusive. It does however claim that there is a common basic cultural set of norms and values to which citizens must adhere. In most European nations of today, both of these theoretical notions of the nation concept can be detected to varying degrees. It seems, that no one nation can go without at least some mystique and common heroics, and all nations work at the production of national pasts – through archaeology, history and other disciplines. In Sweden today, segregation between ethnic groups is perhaps the most important question to be solved for the future. This calls for a discussion about what kind of nation we want for our children and hence what kind of past we produce for them. Should we emphasise our common heritage – studying the European and Middle Eastern Bronze Age can easily achieve this – or should we continue producing a past only for blond and blue-eyed descendants of the Vikings? Once it has been realised what a political weapon the past can be, the responsibility that comes with the production of this past should be apparent. The purpose of Swedish archaeology is the future. It is all about identity – leaving people as second and third generation immigrants or permitting them to be second and third generation Swedes. It is about accepting the ancient and ever-ongoing cultural transformation through contact as the only way that our society has become and continued to be the Sweden that we know. It is about teaching the whole

school class, regardless of colour of skin, hair or eyes, about their common ancestry and their common future. It is political.

Per Lekberg, Smålands Museum, Box 102, 351 04 Växjö

Per.Lekberg@smalandsmuseum.g.se

Det förflutna är en sällsynt potent politisk kraft. I Jokkmokk och Johannesburg, Kandahar och Kautokeino, Ramallah och Rosengård fungerar det förflutna som en viktig faktor i den sociala klassifikationen och som motiv, uttalat eller ej, för såväl välgärningar som illdåd. Uppenbarligen uppfyller den etniska eller nationella samhörighetskänslan djupt rotade behov hos människor, men hur hanterar vi det destruktiva utfallet av dessa behov i vårt samhälle; segregation, främlingsfientlighet, religiös och politisk extremism? Jag försöker inte föreställa mig att jag kan presentera svaret i denna text. Däremot anser jag att vi som arkeologer, d.v.s. uttolkare av det förflutna med samhällelig legitimitet, bör och måste beakta dessa aspekter av vår verksamhet. Vi har fått makt att uttala oss om det förflutna, och denna makt medför ett stort ansvar – att söka analysera och förstå de politiska konsekvenserna av vad vi säger *och* inte minst vad vi *inte* säger om det förflutna. Detta är anledningen till att jag vill ta upp denna fråga på dagordningen och skälet till att skriva föreliggande text. Jag vill samtidigt tacka fil. dr Agneta Åkerlund för det unika initiativet att bjuda in till ett seminarium där sådana här perspektiv efterfrågades.

Uppfattningen om ett nationellt förflutet som skiljer sig från andra nationella förflutna kan uppfattas som bevis för att kulturella skillnader är självklara följderna av en djup mänsklig väsensskillnad. En sådan uppfattning förhåller sig till det nationella som något mystiskt, ödesbestämt, ogripbart och "naturgivet", istället för resultatet av sociala processer och ganska lättförståeliga mänskliga behov. I dagens Sverige finns många konflikter som har bilder av det förflutna som grund. Ett exempel är fixeringen vid det "rena" svenska i vikingens gestalt, som finns i allmänt medvetande. Nazister hänvisar gärna till att de vill skydda det ursprungliga från att smutsas ner genom kontakt med andra kulturer när de slår in skallen på medmänniskor, och likaledes gör en del kurdiska familjefäder när de mördar sina döttrar. Man föreställer sig uppenbarligen att den egna kulturen *alltid varit* som den är idag, och att den därför skulle behöva bevaras oförändrad, i reservat. Eller så blickar man *bakåt* till en tid då den egna kulturen var obesmittad från yttre påverkan och på något sätt därför mer värdefull, och eftersträvar en tillbakagång till eller åtminstone ett högtidlighållande av denna gyllene tid. Bägge dessa förhållningssätt motiveras av det egna behovet av identitet och samhörighet med dem som har samma *ursprung*, genom utestängande av och från dem som inte delar detta ursprung. Märk väl att de kursiverade orden alla förutsätter kunskap eller myter om det förflutna och att det stora motivet är identitet. Allt detta fordrar alltså ett personligt ställningstagande till den egna identiteten i förhållande till medmänniskorna och till det förflutna i förhållande till nutid och framtid.

Den brittiske sociologen Anthony D. Smith ser europeiska nationer som företeelser med starkt dualistiskt och instabilt innehåll (Smith 1986). Dels är en nation en fortsättning på en förmodern etnisk enhet av hög ålder – en enhet som bygger främst på genealogisk och kulturell exklusivitet och referenser till ett gemensamt heroiskt ursprung, manifesterat i halvt eller helt religiösa myter och monument. Etnicismen som kan växa i denna sida av nationen är fundamentalt defensiv – ett svar på vad som upplevs som yttre hot eller inre splittring – och söker återvända till en idealiserad bild av det

enkla, hederliga och rena förflutna. Den andra sidan av nationen bygger på medborgarskap, folkligt stöd, sekularitet och kulturell inklusivitet och har sitt ursprung i Upplysningens ideal och franska revolutionen. Uppdelningen motsvarar de fundamentalt olika kategorier av den mänskliga kognitionen som den franske socialantropologen Maurice Bloch kallar *the past in the present* och *the present* (Bloch 1989). Den första kategorin omfattar mänsklig kognition som är kopplad till ritualliv och unik för varje kulturellt tankesystem, medan den andra kategorin omfattar kognition med allmänmänsklig giltighet, som följaktligen gör mellankulturell kommunikation möjlig.

Smith menar att den moderna, sekulära medborgarnationen söker uppfylla behov synliga redan i den förmoderna etniska enheten på nya sätt. Man använder bl.a. discipliner som arkeologi för att fylla behovet av gemensam förflutenhet. Detta visar att produktionen av en gemensam förflutenhet är central för formeringen och reproduktionen av även en modern nation. En konsekvens av detta är att en kontinuerligt pågående diskussion och omtolkning av det förflutna har stor relevans för omförhandlingen av nationens gemensamma minne, och därmed av dess ramar – vad som hör till och vad som utesluts. Smith anser att ingen diskussion om eller politik i förhållande till nationen, varken som teoretisk eller praktisk företeelse, har råd att ignorera nationers strävan efter en etnisk kärna med rötter i ett förflutet. Den viktigaste grunden i denna etniska kärna är dock, som den amerikanske klassicisten Jonathan M. Hall skriver, varken en genetiskt, språkligt, religiöst eller kulturellt enhetlig befolkning (Hall 2000). Detta är kanske istället resultatet. Istället anser Hall utifrån studier av etniska grupper i det forntida Grekland att det är gemensamma ursprungsmyter som utgör förutsättningen för en etnisk enhets framväxt och bestånd. Han framhåller vilken aktiv och konstruktiv roll bl.a. materiell kultur och språk spelar i skapandet av etniskt medvetande. Nationens etniska kärna är således omformlig och förhandlingsbar till sitt innehåll, men inte till sin form.

Innehållet och omfånget av produktionen av kunskap om det förflutna är alltså i allra högsta grad aktiv nu- och framtidspolitik, eftersom den omtolkning och vidareföring av denna kunskap alltid står i förhållande till nutida och framtida levande människors etniska och nationella identitet. Kopplat till den svenska integrationsdebatten så innebär det faktiskt att arkeologin inte kan frikopplas från den. Långvarig kulturkontakt mellan två etniska grupper, där en av dem upplevs dominera den andra ur socialt och/eller ekonomiskt perspektiv, kan enligt Smith skapa en rörelse mot etnisk/nationell ”pånyttfödelse” med politisk, religiös, och social extremism samt strävanden efter kulturell och genetisk isolering som följd. Sådan polarisering är naturligtvis kontraproduktiv till allt vad integrationspolitik heter.

Men segregeringen i samhället är uppenbart också ett resultat av en politik som går ut på att hålla olika kulturella grupper åtskilda. Min sons dagis-kompis far heter Sherzad, är Kurdistanfödd bagare och svensk medborgare, som bott här i elva år. Han längtar hem till Sverige, trots att han bor här. Har aldrig fått komma in, blivit utestängd med ”respekt” för hans kulturella bakgrund. Hans dotter Chovijn pratar smäländska. För mig är det när jag samtalat med Sherzad uppenbart att ideologin kring det svenska och vem som hör hemma här måste förändras. Det är kanske den viktigaste framtidsfrågan. Låter vi inte människor få komma hem till det land och det samhälle de vuxit upp i eller växt in i så sviker vi dem och driver dem i armarna på de etniska isolationisterna. Den norska antropologen Unni Wikan berättar i sin bok *Generous Betrayal* om den unga norska flickan Aisha, som rövades bort av sin familj för att giftas bort med en man i föräldrarnas ursprungsland (Wikan 2001). I Aishas brev, som delvis återges i boken, väddar hon förtvivlat om

hjälp och kan inte förstå varför varken de norska myndigheterna eller någon annan hjälper och skyddar henne. Wikan anser att Aisha sviks av myndigheterna av kulturella skäl, därför att de anser att hon har det bäst hos de sina, hos dem vars kultur hon anses tillhöra. Vad myndigheterna inte förstår är att Aisha tillhör en annan kultur än sina föräldrar. Hon är norska, uppväxt i Norge och fostrad i det nordeuropeiska samhällets värderingsgrund om människors oförytterliga mänskliga rättigheter och myndigheternas skyldighet att tillse dem. Aisha är norska, precis som Sherzad och hans döttrar är svenskar. De bidrar till det eviga flödet av inhemsk kulturell förändring som är det naturliga för ett levande samhälle med vida kontaktytor – som samhället i Sverige i högre eller lägre grad har varit under mycket lång tid.

Istället för etnisk polarisering utifrån manifestationer av olikhet i det mångkulturella samhället krävs för en lyckad integration att vi agerar ansvarsfullt i produktionen av det förflutna, att vi skapar en acceptabel social och ekonomisk situation i samhället och att vi i övrigt låter bli att försöka styra eller hindra den självgående processen av kulturell förändring och omförhandling av nationens innehåll som alltid pågått. Dagens produktion av det förflutna är alltså tillsammans med ekonomiska och sociala reformer en avgörande förutsättning för morgondagens möjlighet till etnisk integration. De legitima uttolkarna av det förflutna bör förstå det stora ansvar som detta medför. Arkeologin kan således aldrig sväras fri från sin radikala politiska betydelse och därför bör vi arkeologer aktivt förhålla oss till den. Enligt min mening bör alla diskussioner och debatter kring arkeologins roll och betydelse i samhället innehålla denna medvetna politiska dimension, och flera kritiska frågor ställas till utställningsproducenter och arkeologiska författare utifrån detta perspektiv. Det duger inte längre att förhålla sig neutral och göra arkeologi för sig själv. Genom vår utbildning förväntas vi kunna berätta hur det var, och då måste vi inse betydelsen i nuet och för framtiden av hur vi relaterar det förflutna. Vi får inte förmena Sherzad, Chovijn eller några andra första eller andra generationens svenskar rätten att få kunskap om ett förflutet som stärker deras gemenskap med tionde, trettonde eller femtionde generationens svenskar och allas vår hemortsrätt inom ett lite större geografiskt och kulturellt rum.

Den europeiska bronsåldern, d.v.s. ungefär tiden mellan vårt MN B och mitten av nordisk bronsålder, är ett gott exempel på ett studiefält som erbjuder goda möjligheter att presentera en annan bild än den traditionellt nationella förhistorien brukar omfatta. Vidsträckta kontakter i elitskiktet av de europeiska, främreorientaliska och asiatiska samhällena medförde en omfattande kulturblandning, främst genom att elitens kultur kopierades och blandades med regionalt specifika kulturyttringar till ett lapptäcke av sinsemellan förståeliga kulturella dialekter (Kristiansen 1998; Larsson 1999; Lekberg 2002). Jag menar inte att detta var unikt för bronsåldern, men de vidsträckta kontakterna av detta slag kanske började då. Sedan dess har vi alltid stått under ömsesidigt inflytande med större eller mindre delar av omvärlden. Vårt samhälle, vår materiella som immateriella kultur, språk, föreställningsvärld, etc. har ständigt förändrats men ständigt utgjort en unik blandning eller dialekt av något större. Ett exempel på det likartade symbolspråket är spiralsmyckena som framträder på en statyett föreställande sidoniternas Astarte, förvarad på Louvren i Paris (fig. 1, s. 44). Smyckena liknar intill förväxling de sannolikt samtida bronssmycken som hittats tillsammans i ett depåfynd vid Hyndevad i Eskilstunaån (Montelius 1994; fig. 2, s. 44.).

Idag utgör vårt land en unikt svensk blandning av impulser och människor från olika delar av världen, men mest från de delar vi ständigt (sedan bronsåldern) utbytt kultur med – Europa, Nordafrika och främre Orienten. Vår

Fig. 1. Fenicisk statyett i brons från 1400–1200-talet f.Kr., föreställande gudinnan Astarte. Observera dubbelspiralen under gudinnans bröst och spiralen under hennes knän. Louvren, Paris. Ur Onsell 1994, fig. 200. Publicerad med tillstånd från förlaget.

Fig. 2. Hänge(?) med dubbla spiraler samt spiralhuvudnål funna tillsammans i bronsåldersdepåfyndet i Hyndevad i Eskilstunaån, Södermanland. Ur Montelius 1994, fig. 1311 och 1368. Tecknande på trä av Olof Sörling.

uppgift som arkeologer är att fokusera på det förflutna som vi kan ha gemensamt. Det är dags att låta barnen, de små framtida svenskar – vare sig de heter Arvid, Chovijn, Kalle eller Fadime – bli delaktiga i sitt gemensamma förflutna, om de ska ha någon gemensam framtid. Det är dags att välkomna Sherzad hem till Sverige.

1311

Referenser

- Bloch, Maurice 1989. *Ritual, History and Power. Selected Papers in Anthropology*. Monographs on Social Anthropology 58. London.
- Hall, Jonathan M. 2000. *Ethnic identity in Greek antiquity*. Cambridge.
- Kristiansen, Kristian 1998. A Theoretical Strategy for the Interpretation of Exchange and Interaction in a Bronze Age Context. I: Mordant, Claude; Pernot, Michel & Rychner, Valentin (red.) *L'atelier du bronzier en Europe du XX au VIII siècle avant notre ère*. Paris.
- Larsson, Thomas B. 1999. The transmission of an élite ideology – Europe and the Near East in the second Millennium BC. I: Goldhahn, Joakim (red.) *Rock Art as Social Representation*. B.A.R. International Series 794.
- Lekberg, Per 2002. *Yxors liv. Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum*. Coast to coast books 5. Uppsala.
- Montelius, Oscar 1994. *Minnen från vår forntid, Avsnitt I: Stenåldern och Bronsåldern*. Ny upplaga 1994. Faksimiltryck ARKEO-Förlaget. Ursprungligen Stockholm 1917. Gamleby.
- Onsell, Birgitta 1994. *Efter tusen år av tystnad...* Carlssons bokförlag. Stockholm.
- Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
- Wikan, Unni 2001. *Generous Betrayal: Ethnic Identity Politics in the New Europe*. Chicago.

Skogstorpsyxorna. En föreställning tar sin början

Beckman-Thoor, Karin 2002. Skogstorpsyxorna. En föreställning tar sin början. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 45–51.

The Ceremonial Axes of Skogstorp. The Performance of an Idea can commence. – West of Eskilstuna the Borsökna valley and the Kälby ravine are to be found. South of the ravine flow the wild rivers at Hyndevad. In between the ravine and the river there is a small but distinct hill that formed a threshold between two water systems during the Bronze Age. In 1864 a farmer found two splendid bronze axes at the foot of this hill which can be compared to a theatre. This hoard is one element in a Bronze Age scenography which is otherwise composed of monumental cairns, ceremonial enclosures and settlements. Together these monuments become reminders of a landscape of the past.

Karin Beckman-Thoor, Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Instrumentvägen 19, 126 53 Hägersten.

Karin.Beckman-Thoor@raa.se

Under 1996 och 1998 arbetade jag med en arkeologisk förstudie och en arkeologisk utredning inför vägprojektet "Västerleden", en förbifartsled väster om Eskilstuna (Beckman-Thoor 1996, 1998). Inom arbetsområdet som följde Kälbyravinen återfanns ett stort antal fornlämnningar såsom boplatser, en fornborg, gravar, skärvtenshögar och fyndplatser. I södra delen av den planerade Västerleden låg RAÄ 558, fyndplatsen för de s.k. Skogstorpsyxorna. Namnet Skogstorp kommer från den järnvägsstation som låg en halv kilometer nordost om fyndplatsen som låg inom Kälby gård. Vid en första anblick, på avstånd, ter sig platsen som ett låglänt område med några mindre impediment omgivna av granskogsklädda höjder. Men när jag uppsökte den exakta platsen och riktade blicken mot norr så förändrades i ett enda slag min bild av det landskapsrum som Kälby marker bildar. Jag fann mig stå på krönet av en halvcirkelformad ändmorän med markant profil. Platsen kunde liknas vid en naturlig teater med offerplatsen som scen (fig. 1).

Yxorna från Skogstorp

År 1864 arbetade några män med att odla upp ny mark på Kälby ägor. När man var i färd med att breda ut askhögarna efter att man hackat och bränt grästorven fann man en hel och en fragmentarisk yxa av brons. Fyndomständigheterna har nedtecknats efteråt av professor George Stephens från Köpenhamn som köpte yxorna och skänkte dem till Statens historiska mu-

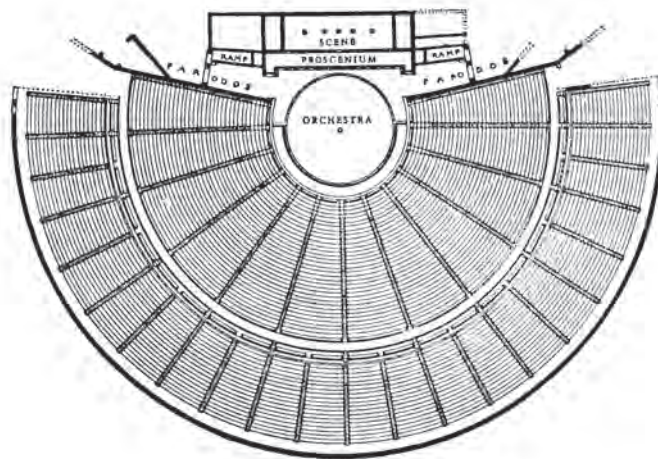

Fig. 1.
Bildens visar teatern
i Epidauros från 300-talet
(Cornell 1968). Publicerad
med tillstånd från författaren.

seum år 1867 (SHM inv nr 3573). I gengäld ordnade man så att han fick kopior av yxorna i gips. Stephens berättade också att de låg så ytligt att de blev något eldskadade när man brände grästorven. En närmare studie av yxorna visade att de varit identiska, tillsammans har de bildat ett tvillingpar. De två yxorna skulle även kunna liknas vid en dubbelyxa.

Själva yxorna har bestått av ett tunt bronsskal som gjutits kring en kärna av lera. De har varit rikt ornerade, belagda med guldbleck och med infattningar av bärnstenspärlor. Skaften har varit gjorda av ek och infästade med hjälp av harts i korta skafrör och skyddade av långa bronsholkar. Nacken och skafröret har avslutats med dubbelkoniska knoppar. Eggen mäter omkring 20 cm i bredd och längden från egg till nacke ca 38,5 cm. Yxorna har daterats till tiden omkring 1000 f.Kr. (Nilsson 1961, Oldeberg 1974).

De magnifika yxorna har tolkats som ceremoniyyxor offrade i vattnet. I den närbelägna Hyndevadsforsen har man funnit ett flertal fynd från såväl äldre som yngre bronsålder. Bland dessa fynd märks förutom sju skafthålsyxor, en kantlyxa av brons, en avsatsyxa av brons, två holkyxor, två bronsnålar och en bälteshake med dubbelspiral (SHM inv. nr 13671). I detta sammanhang kan även nämnas att man på fem fots djup i Nyköpingsån vid

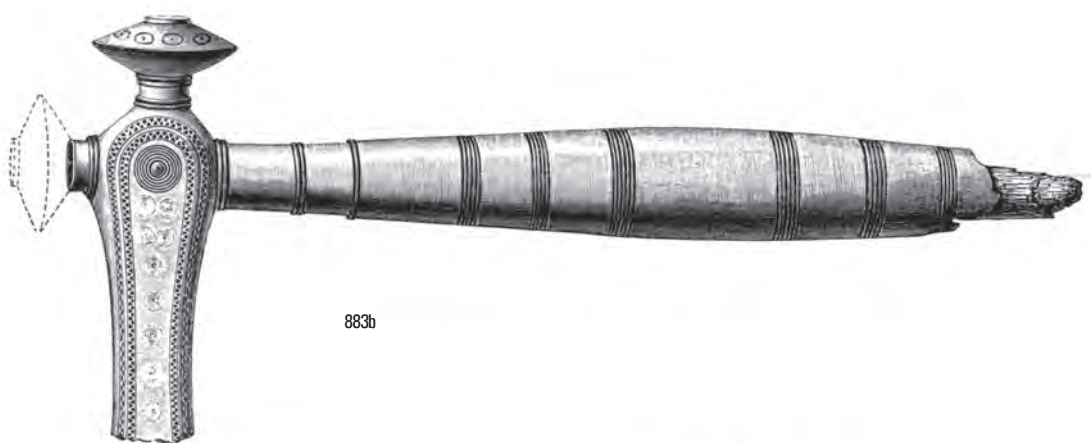
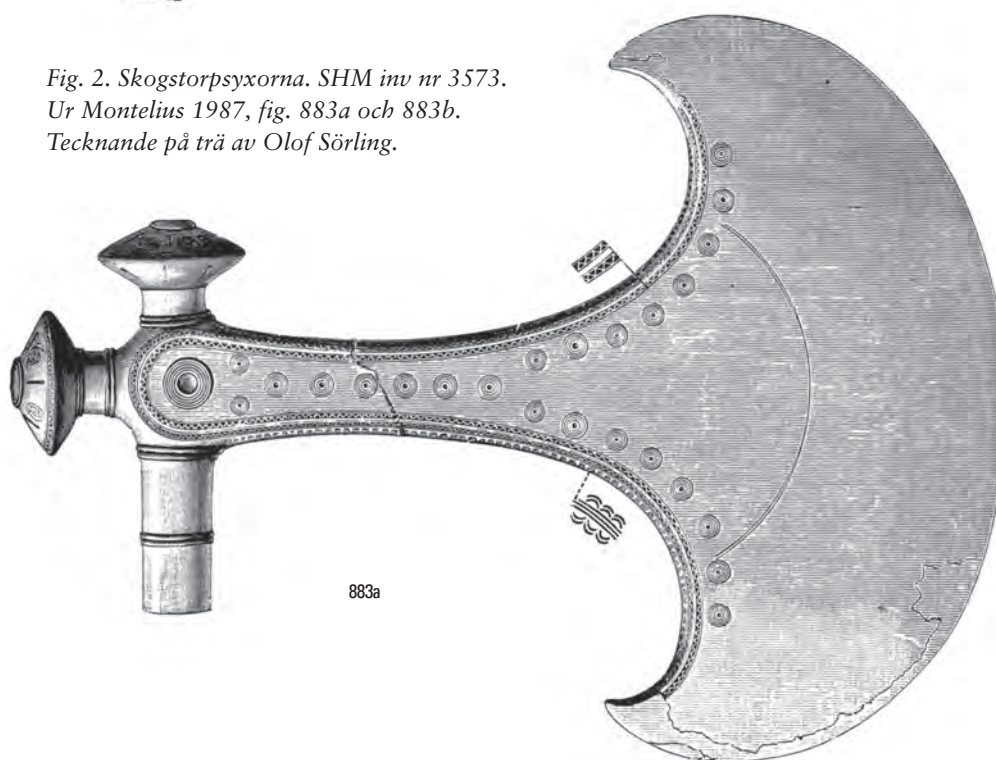

Fig. 2. Skogstorpssyxorna. SHM inv nr 3573.
Ur Montelius 1987, fig. 883a och 883b.
Tecknande på trä av Olof Sörling.

Täckhammar funnit bl.a. fem bronsföremål (SHM inv.nr 2273). Föremålen kan dateras till perioden 1800–900 f.Kr. Merparten av dessa fynd skall säkert ses som offer nedlagda i det rinnande vattnet. Föremålens spännvidd över tiden visar att bruket att offra och att platserna för offren förblir viktiga under en lång tid.

Landhöjningens betydelse

För att förstå landskapets utveckling och bronsåldersmänniskans upplevelse av trakten vid Kälby och Skogstorp är landhöjningen i området av central betydelse. För att kunna följa tillandningen i detalj och landskapets omdaning vore en utförlig tidsbestämning av vattennivån av stort värde. När och i vilken takt landhöjningen skett är endast känt på ett ungefär för Eskilstuna- och Hjälmareområdet (Damell 1999). Det innebär följaktligen att nivåangivelserna blir något vida i de följande resonemangen. Det har även varit viktigt att låta dem vara oprecisa eftersom det visar på vidden och möjligheterna i de tänkta scenarierna.

Om man går tillbaks till slutet av stenåldern då vattennivån låg på ca 30–25 meter över havet (m.ö.h) så fanns det, där Eskilstuna ligger idag, ett större innanhav och Hjälmaren var ännu inte avsnörd. När landet höjde sig något högre kom Hjälmaren att snöras av och fick under en tid sitt utlopp via den numer igenväxta Apalsjön. En kilometer väster om Kälby går Strömsholmsåsen som kommer från Malmköping i det inre av Södermanland och passerar Husby-Rekarne vid Hjälmarens östra ände för att fortsätta mot nordnordväst förbi Tumbo och vidare in i Västmanland. Åsens roll som kommunikationsled och för lokalisering av boplatser har varit betydande sedan stenåldern, vilket bl.a. kan utläsas av alla de lösfynd och boplatser som kan knytas till åssträckningen. Kälbyområdet och Borsöknadalen kom att utvecklas till en blomstrande och ovanligt expansiv bygd under bronsåldern. Områdets expansion har haft ett direkt samband med avsnörningen av Hjälmaren och Hyndevadsåns uppkomst, d.v.s. tidpunkten för Hjälmarens genombrott av Strömsholmsåsen. Genombrottet av åsen har skett under den tid då vattennivån låg mellan ca 24 och 21 m.ö.h. Man kan fundera över hur ett sådant utflöde uppstår. Utformades Hyndevadsforsarna successivt, stillsamt eller kanske i samband med översvämningar vid vårflo den? Å andra sidan kan man tänka sig ett dramatiskt förlopp, att likna vid en naturkatastrof, omtalad i mannaminne och som i ett slag inneburit en drastisk omvandling av hela landskapet. I och med att Hyndevadsån uppstår kommer Kälby att få en mycket strategisk plats, en plats vid porten till Hjälmaren som också bildat en knutpunkt i sitt möte med den korsande Strömsholmsåsen. Forsarna har inneburit att man fått färdas till fots för att

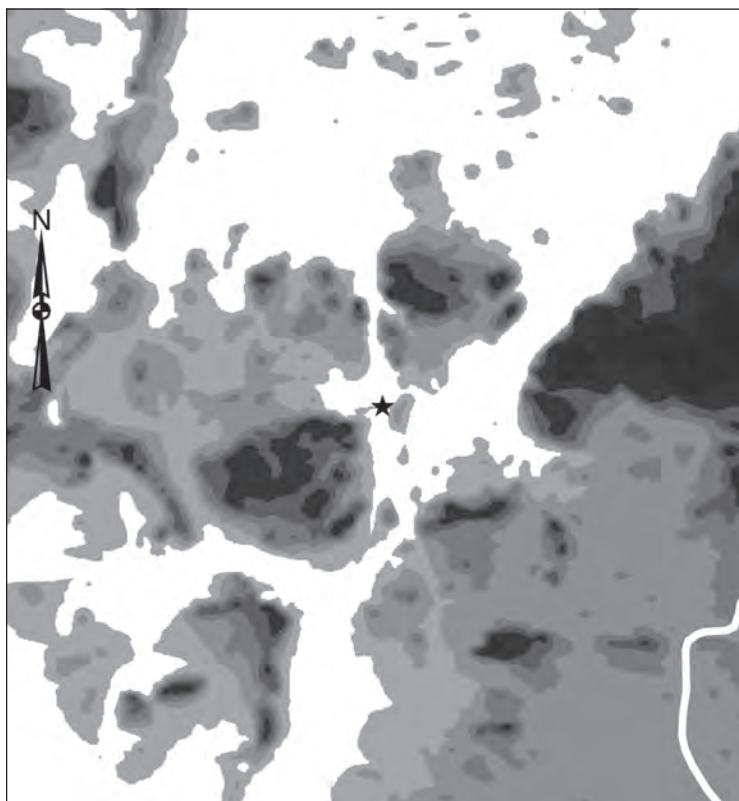
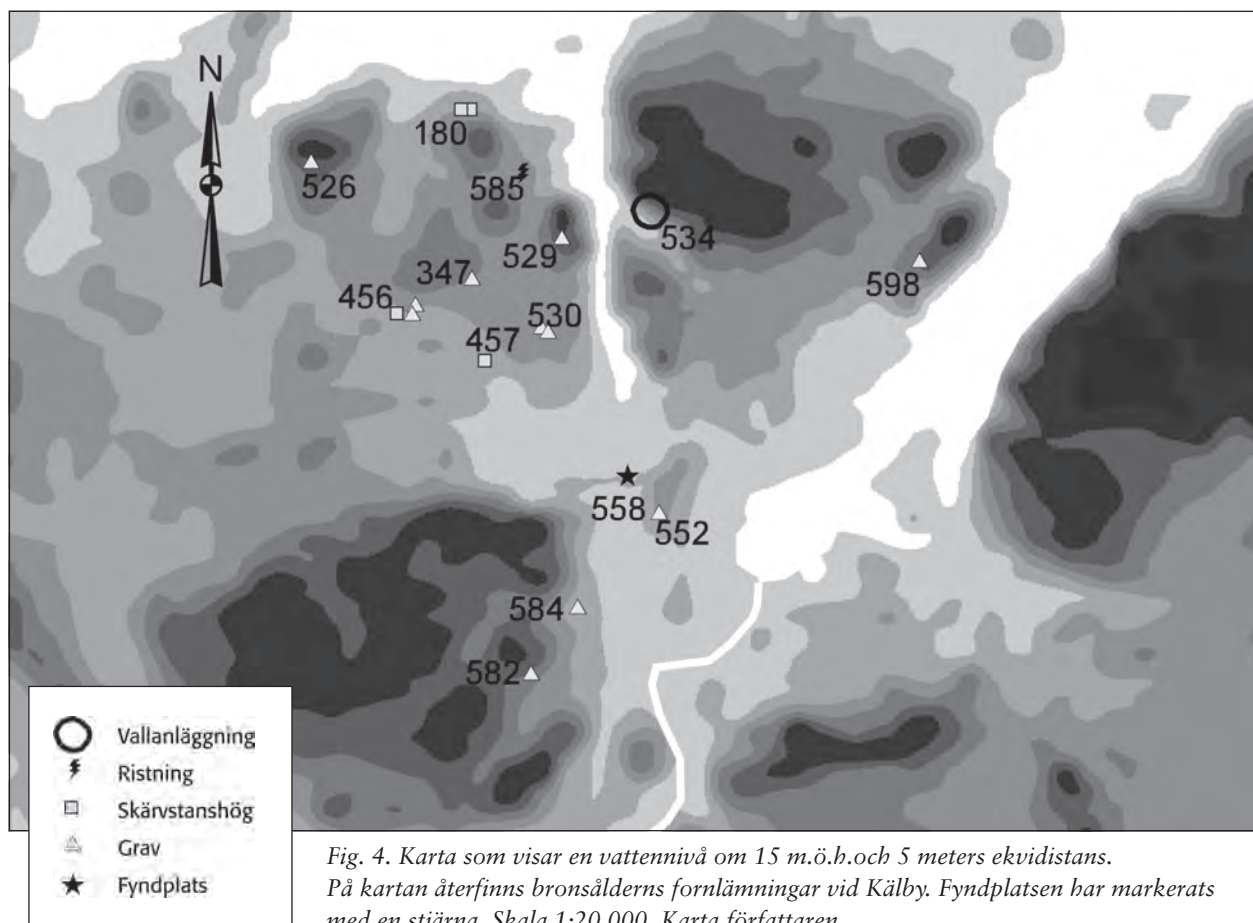

Fig. 3. Karta som visar Kälbyområdet med en vattennivå om 20 m.ö.h. och 5 meters ekvidistans. Fyndplatsen har markerats med en stjärna. Skala 1:50 000. Karta författaren.

komma uppströms och vidare in i Hjälmaren. Brottet genom Strömsholmsåsen har i sin tur förutsatt att man måst ta sig över floden mellan de strida forsarna. Sannolikt har det funnits flera vadställen som brukats under olika årstid beroende på vattenståndet i forsarna.

Vid övergången mellan äldre och yngre bronsålder, ca 1000 f.Kr. offrade man yxorna vid Kälby. Vattennivån låg då mellan 20 och 15 m.ö.h. Från början av bronsåldern hade det skett en mycket omfattande tillandning i området. Det land som idag utgör Eskilstuna hade stigit upp ur havet och bildat en halvö i det innanhav som föregick Mälaren. Det vatten som tidigare utgjorde ett smalt sund mellan två öar hade höjt sig ovan vattnet ännu mer och Kälbyravinen framstod tydligt med sina branta kanter. Från norr sköt en mindre havsvik in som avslutades med en bäck eller å. De flacka lerbäckerna vid Kälby och Mesta hade torrlagts och kommit att utgöra rika betesmarker. Den ökande arealen betesmarker som var ovanligt näringsrik bör ha varit en viktig faktor i det sociala och samhälleliga livet. För utvecklingen av boskaphållning och betesdrift är det svårt att föreställa sig någon annan period med lika dynamiska förtecken. Vid denna tid frilades de märkliga ändmoränerna söder om Kälby som kom att bilda en 50–100 meter bred vattendelare, en pasströskel som skilt Hyndevadsån från Borsöknadalens vattenled (fig. 4).

Lämningar från bronsålder

Kälby och Borsöknatrakten uppvisar ett mycket stort antal fornlämningar från bronsålder och äldsta järnålder. Bl.a. ligger merparten av Eskilstuna-traktens närmare 700 mittblocksgravar i anslutning till Borsöknadalen. Gravformen dateras till yngre bronsålder och äldsta järnålder (Damell 1971). För att närma sig och söka förstå ett forntida landskap så tror jag att upplevelsen av platserna, lämningarna, avstånden och vägen mellan en plats och en annan är av stor betydelse. Genom att återkomma till en plats förtydligas den enskilda platsen och dess närområde. Man skulle kunna likna det vid att man går in i landskapet. Här kan vi endast berätta om de lämningar som är synliga för ögat. Vid Kälby finns ett flertal fornlämningar som kan knytas till bronsålder. Mitt i, på den lägsta platsen i den öppna dalsänka som Kälbyområdet omfattar ligger fyndplatsen för Skogstorpsyxorna, RAÄ 558. Runt denna plats återfinns ett antal lämningar som bör ha varit i bruk ungefär vid samma tid som yxorna deponerades. På västra sidan om ravinen, på ett mycket högt och brant berg ligger RAÄ 529 som betecknar ett stort, monumentalt röse. Mitt för detta, på andra sidan ravinen, där bergsbranterna är närmast lodräta ligger RAÄ 534, en s.k. fornborg, som jag tolkat som en vallanläggning. På norra sidan om Kälby finns ytterligare gravar i krönläge eller i sluttningarna av branterna, RAÄ 526, 347, 456, 530 och 598. Flera av dessa ligger tydligt exponerade i landskapet. Söder om offerplatsen ligger några spridda gravar på krön och på utskjutande avsatser i bergsbranterna, RAÄ 552, 584 och 582. I området finns även skärvstenshögar, RAÄ 456 och 457, som ligger på utskjutande uddar i gränsen mellan höjderna med moränmark och de flacka sluttningarna med lerig jordmån. En kilometer norr om Kälby ligger Stora Ekstugan där nästa grupp med skärvstenshögar, RAÄ 180, knyter an till nästa landskapsrum. I området finns även en ristning, RAÄ 586, vars tillkomst diskuterats. Liksom Fornminnesinventeringen vid Riksantikvarieämbetet har jag uppfattat den som en naturbildning som möjligen påbättrats i historisk tid.

Här skall även nämnas något om tidigare antikvarisk verksamhet i området. Det stora antalet fornlämningar och de märkliga fynden har studerats i en mängd olika sammanhang. I många av de projekt som ägnat sig åt detta område har David Damell, idag landsantikvarie i Örebro län, varit en av de drivande personerna. År 1974 utförde Damell provundersökningar och avsökning med metalldetektor vid fyndplatsen för Skogstorpsyxorna. Vid undersökningen påträffades endast sentida fynd (ATA dnr 5727/74). Inom ramen för Hyndevadsprojektet utfördes ett pollendiagram som visade att utnyttjandet av landskapet intensifierats under yngre bronsålder (Hammar 1985).

Kälby – en egen värld

När man tittar närmare på Kälby framträder landskapets profil och dess rumsbildande betydelse blir tydlig. Den bronsåldersmiljö som stiger fram bjuder på ett stort antal uttolkningar och många frågor. Vid detta besök i området har jag valt att se religionen som en del i allt, införlivad i vardagen och samhället. Det profana och det sakrala livet och deras platser har ständigt gripit in i varandra. Jag har även haft med mig Mats P. Malmers kriterier för den rituella platsen: 1– det topografiska iögonfallande, 2– en amfiteaterliknande placering, d.v.s. att platsen skall kunna ses av många på samma gång, 3– eld och eldande, 4– måltidsrester, 5– begravningsplatser (Malmer 1986).

Vid Kälby kan följande nämnare urskiljas

Gravarna – återfinns ofta som monumentala byggen på de högsta höjderna, men även på lägre krön.

Vallanläggningen – ligger väl synlig, på en strategisk punkt med goda kommunikationer. Den ligger avskilt från boplatksområdena och betesmarkerna i väster. Inom anläggningen har noterats ovanligt höga fosfatvärden (Lorin 1985). Dess utformning och arkeologiska sammanhang indikerar att den bör jämföras med vallanläggningen i Odensala i Uppland som haft en kultisk funktion. Här kan även nämnas att vid Odensala var gränserna och ingångarna till vallanläggningen de områden som riterna koncentrerades till (Olausson 1995).

Skärvtenshögar – har som regel kopplats ihop med boplatsumiljöer eller specialiserad produktion. De skulle då vara stora avfallshögar för sönderbränd sten. Att de förekommer i olika sammanhang med varierande funktion och betydelse har bl.a. belysts av Anders Kaliff. Han har lyft fram eldandets betydelse och påpekat att brännandet av sten skulle kunna ses som brandoffer (Kaliff 1999).

Offerplatsen – kännetecknas vanligen av att den låg i eller i anslutning till vatten eller våtmark. Under bronsåldern var metalloffer ett vanligt sätt att offra. Givetvis torde det ha funnits en rik mängd av andra offerplatser av såväl privat som offentlig karaktär som inte lämnat synliga spår. Från det att offerplatsen togs i bruk blev den en helig plats.

Boplatserna – låg mellan höjdernas gravar och vattnets offerplatser. Det är inte osannolikt att de återfinns i ungefär samma område på samma nivåer som skärvtenshögar i Kälbyområdet.

Ristningar – i form av hällristningar och skålgropar saknas i Kälbyområdet. I andra sörmländska bronsåldersmiljöer har stenblock och hållar med älvkvarnar varit vanliga och viktiga platser som legat såväl inne på boplatserna, intill skärvtenshögar och långt ut i betesängen, kanske nära invid vattenbrynet.

Meningsbärande delar har varit monumenten, platserna och landskapet

Monument kommer från latin och betyder påminnelse, minne. I flera sammanhang har man på olika sätt knutit an till tankar om gravarnas roll som minnen, bl.a. kallar Tore Artelius en gravläggning för en ”teater där det förflutnas traditioner står för manus och regi” (Artelius 1999, Jennbert 1993).

Platsen är ett ofta svårfångat tema då dess nämnare kan vara en enskild händelse eller en krokig tall likaväl som ett stort röse. De heliga platserna, Gudarnas platser har behandlats av Vikstrand. Han diskuterar kring hur man skall tolka och registrera heliga platser som ofta varit en plats för kontakt mellan gudarnas och människornas världar. Han refererar även till romarna som talade om *genius loci* – platsens skyddsande (Vikstrand 2002).

Landskapet kan ses som en länk till det förflutna där monumenten och de heliga platserna kom att bilda delar i ett mentalt landskap. Man kan även tänka i termer av ett besjälats landskap. Det är ofta svårt att frigöra sig från vår uppfattning om landskapet idag när man diskuterar det förhistoriska landskapet. I en studie av ett område i Bohuslän diskuterar Anna-Lena Gerdin kring den roll som rumsuppfattningen spelar. Hon har utgått ifrån att bronsålderns rumsuppfattning var vertikal och inte horisontell som vår (Gerdin 1999). Jag tror att det är ett synsätt som öppnar upp och låter oss närma oss bronsålderns lämningar på ett bättre sätt.

Om man liknar hela Kälbyområdet vid ett av topografin definierat rum, ett rum som i sig skulle kunna liknas vid en amfiteater så kan man se monumenten och platserna som delar av en scenografi med människan som aktör.

Referenser

- Artelius, Tore 1999. Från sorg till saga – Människors handlingar vid en halländsk gravhög. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga*, 27–46. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 25.
- Beckman-Thoor, Karin 1996. *Västerleden*. Etapp III. Eskilstuna. Arkeologisk förstudie. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1996:123. Stockholm.
- 1998. *Förbifart Västerleden*. Etapp III, väg 230, Eskilstuna. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 1998:19. Stockholm.
- Cornell, Elias 1968. *Arkitekturhistoria*.
- Gerdin, Anna-Lena 1999. Rösen – Uttryck för makt eller platser där himmel och jord möts i det kosmiska rummet. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga*, 47–74. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 25.
- Damell, David 1971. *Rekarne under bronsålder–äldsta järnålder*. Lic.avh. i stencil. Uppsala.
- 1999. *Eskilstuna historia. Forntiden och medeltiden*.
- Hammar, Thomas 1985. En sedimentkärna från Borsöknasjön berättar. *Eskilstuna Museers årsbok* 1983–85, 7–29.
- Jennbert, Kristina 1993. Släkternas hågkomst. Om bruket av bronsåldershögar. I: Larsson, Lars (red.) *Bronsålderns gravhögar*, 69–78. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series Nr. 48. Lund.
- Kaliff, Anders 1999. Objekt och tanke. Speglingar av bronsålderns föreställningsvärld. I: Olausson, Michael (red.) *Spiralens öga*, 91–114. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 25.
- Lorin, Olle 1985. Fornborgar i Hyndevadstrakten. *Eskilstuna Museers årsbok* 1983–85, 59–65.
- Malmer, Mats P. 1986. Aspects of Neolithic Ritual Sites. I: Steinsland, Gro (red.) *Words and Objects. Towards a Dialogue between Archaeology and History of Religion*, 91–110. Oslo.
- Montelius, Oscar 1987. *Minnen från vår forntid, Avsnitt I: Stenåldern och Bronsåldern*. Ny upplaga 1987. Nytryck ARKEO-Förlaget. Ursprungligen Stockholm 1917. Gamleby.
- Nilsson, Anna Britta 1961. Ceremoniyxor från Skogstorp. *Sörmlandsbygden* 1961.
- Olausson, Michael 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 9. Stockholm.
- Oldeberg, Andreas 1974. *Die Ältere Metallzeits in Schweden*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Vikstrand, Per 2002. *Gudarnas platser. Förkristna ortnamn i mälardalsregionen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson, 17.

Övriga källor

Statens historisk museum. Tillväxten.
Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet.

Södermanland – ett okänt hållristningslandskap

Broström, Sven-Gunnar 2002. Södermanland – ett okänt hållristningslandskap. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 52–57.

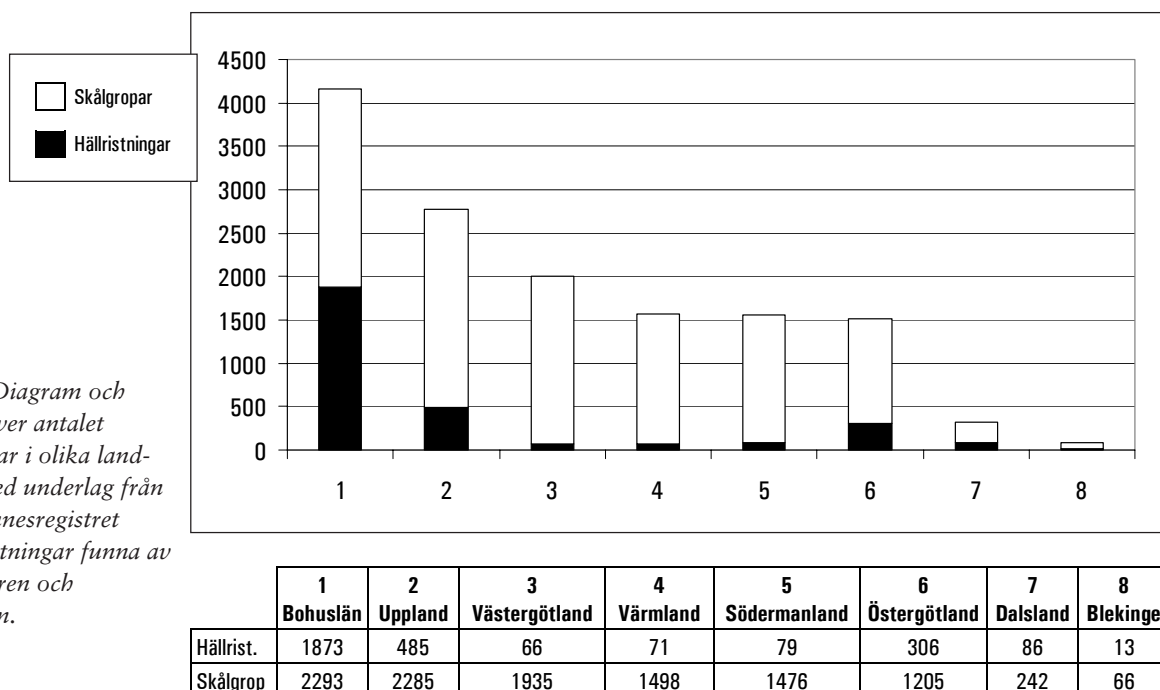
Södermanland – a Province not Renowned for its Rock Carvings – The first known rock carving of Södermanland was discovered in the late 19th century. Two more carvings were found in the 1920s. Then over 50 years were to pass before any new discoveries were made. The find of the Slagsta carving in Södertörn was the beginning of 20 years of systematic field surveying in the eastern part of the province. Over 80 rock carvings are known today and the number of cup mark localities has increased from 40 previously known to 1500. The greatest of these finds are the Släbro carving in Nyköping and the Ullevi carving in Gåsinge-Dillnäs. Most of the material is unfortunately still unpublished. Apart from the earliest finds, it is only Slagsta, Släbro and a few more that have been published. One effect of this is that the Swedish rock art map is incorrectly presented in many encyclopaedias and archaeological surveys. Södermanland is often shown with only a few dots, whereas other provinces, such as Skåne, Blekinge and Småland with in fact fewer known carvings, are marked as important rock art regions.

Sven-Gunnar Broström, Bäverstigen 141, 147 33 Tumba

Botark@swipnet.se

När man i både allmänna uppslagsverk och i arkeologiska översikter redovisar de svenska hållristningarnas utbredning på kartor finner man ofta att landskapet Södermanland i stort sett saknar hållristningar. Oftast fin-

Fig. 1. Diagram och tabell över antalet ristningar i olika landskap med underlag från fornminnesregistret samt ristningar funna av författaren och Ihrestam.

ner man endast tre prickar innanför landskapsgränserna och de motsvarar de ristningar som man kände till redan 1930. I själva verket så har Södermanland troligen fler figurristningar än till exempel välkända ristningslandskap som Skåne, Småland, och Blekinge. Om man räknar med skålgropsförekomster så hamnar Södermanland ungefär på samma antal hällristningar som Östergötland och Västmanland. Här kan påpekas att även Västmanland i litteraturen är ett "bortglömt" hällristningslandskap (fig. 1).

Orsaken till att Södermanlands hällristningar så ofta förbisetts är troligen bristen på publicering. I de kända hällristningslandskapen finns ristningarna sammanställda i vetenskapliga verk som t.ex. Nordéns bok om Östergötlands bronsålder 1925 och Ahltins verk om Skånes hällristningar från 1945. Endast ett fåtal av Södermanlands ristningar är publicerade och då i form av mindre uppsatser i årsböcker och liknande. Den hittills enda aktuella beskrivningen över hällristningar i Södermanland är David Damells artikel i boken *Hällristningar och hällmålningar i Sverige* utgiven 1989. Jag har tillsammans med kollegor i landskapet under flera år arbetat med att ta fram underlag till en publikation över Södermanlands hällristningar. Vi hoppas att denna kommer att kunna slutföras och tryckas inom ett par år.

I Södermanland känner man idag till ca 1500 förekomster med hällristningar. 80 av dessa är figurristningar och de övriga innehåller enbart skålgropar. Merparten av förekomsterna har upptäckts de senaste 30–40 åren. Ännu i mitten på 1960-talet kände man endast till tre figurristningar och högst 50 skålgropsförekomster. Den största orsaken till den stora förändringen är de specialinventeringar som gjorts av några amatörarkeologer framför allt på 1970- och 1980-talen. Många nyfynd gjordes också vid 1980-talets fornminnesinventeringar för den ekonomiska kartan. En utbredningskarta visar att de sörmländska hällristningarna framför allt finns i landskapets sydöstra del (fig. 2). De ligger som ett band parallellt med kusten från

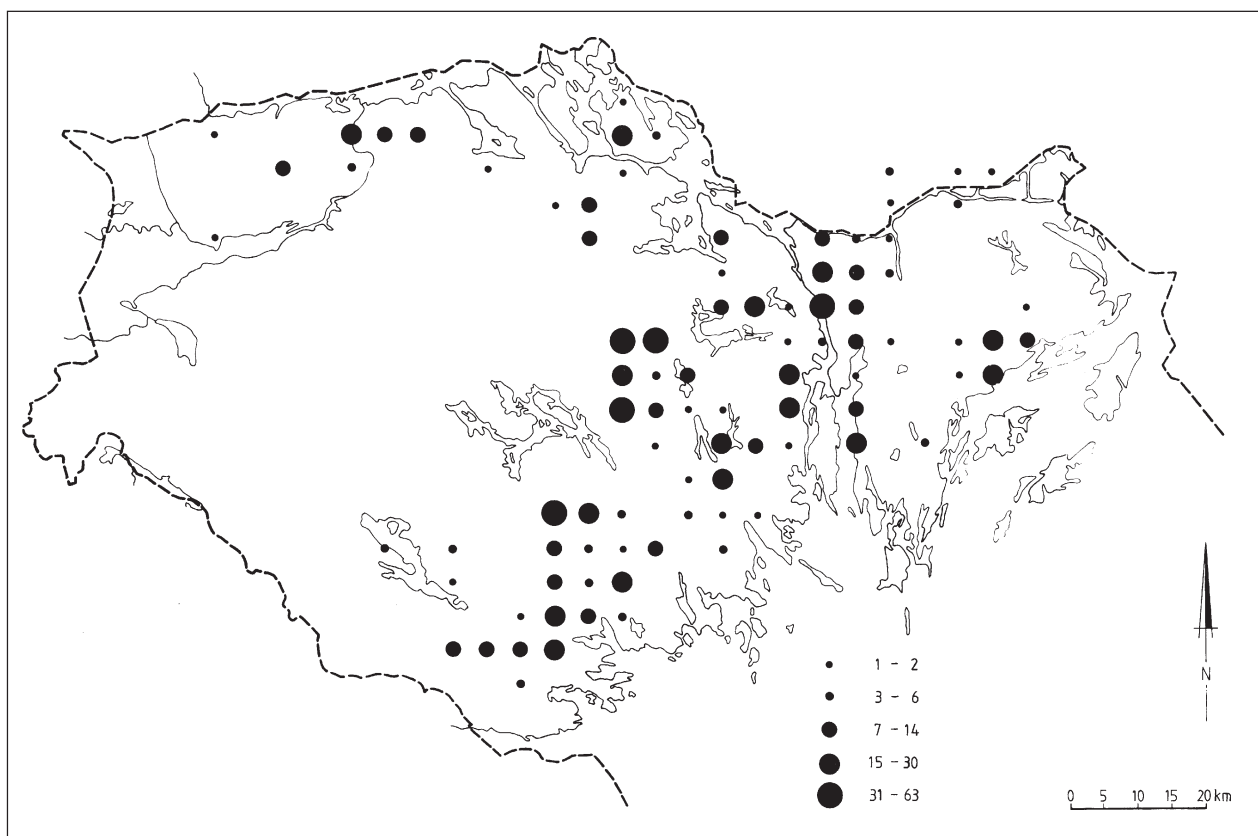

Fig. 2. Utbredningskarta Södermanland. Efter Damell 1989. Återges med godkännande av Damell.

Nyköping i sydväst och vidare upp mot Södertälje och Södertörn i norr. Även i ett smalt stråk utefter den södra Mäljarstranden finns en del förekomster av huvudsakligen skålgropar. Den ojämna fördelningen i landskapet har troligen två orsaker. En orsak är inventeringssituationen. Det är framför allt inom dessa "täta" områden som specialinventeringarna har utförts. Även vid den officiella fornminnesinventeringen var det i dessa områden man sökte hållristningar. En annan förklaring till den ojämna fördelningen kan vara att det verkligen är så här det förhåller sig. Vid inventeringarna har man naturligtvis i första hand letat inom de områden som redan har rika bronsålderslämningar. Det har också visat sig att det är i dessa miljöer med skärvstenshögar, enstaka stensättningar och rösen som man har funnit de flesta hållristningarna. Det finns emellertid sådana bronsåldersmiljöer i framför allt inre och norra Södermanland där endast ett fåtal eller inga hållristningar är kända. Här skulle troligen en utökad specialinventering kunna ändra på utbredningskartan.

Kort upptäcktshistorik

Södermanlands hållristningshistoria börjar 1896. Detta år upptäcktes tre ristade sandstenshällar i Enhörna nordväst om Södertälje (fig. 3). Denna hållristning är fortfarande unik för landskapet eftersom den är gjord på lösa sandstenshällar. Vissa forskare har ansett att de ursprungligen kan ha varit kisthällar i en bronsåldersgrav i likhet med Kiviksgraven i Skåne. Några bevis för detta finns emellertid inte.

Nästa upptäckter av sörmländska hållristningar skedde på 1920-talet. År 1921 fann man en ristning vid Berga gård i Tuna socken väster om Nyköping. År 1929 såg Södertörns först kända ristning dagens ljus då den upptäcktes vid Ladvik i Salems socken.

Därefter skulle det dröja ända till 1972 innan en ny hållristning upptäcktes i landskapet. Det var det år man fann den numera välkända ristningen vid Slagsta i Botkyrka också beläget på Södertörn. Med sina 25 figurer och 170 skålgropar är ristningen ännu den största kända i Stockholms län (fig. 4).

Upptäckten av Slagsta-ristningen blev starten för en grupp amatörarkeologer där bl.a. jag och familjen Wredenmark deltog, att på allvar börja specialinventera hållristningar och skålgropar i Södermanland. Under perioden 1973–1983 fann vi ytterligare 19 nya figurristningar samt 100-tals skålgropsförekomster. Dessa är alla belägna i landskapets östra del.

Åren 1984–1986 deltog jag tillsammans med kollegan Kenneth Ihrestam i Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. Resultatet blev mer än

30 nya figurristningar och ytterligare hundratals skålgropsförekomster. Södermanlands två största kända hållristningar upptäcktes det första inventeringsåret 1984. Det var dels Ulleviristningen i Gåsinge-Dillnäs socken med nästan 400 figurer samt Släbro-ristningen i Nyköping med nära 700 figurer. I dessa summor är skålgroparna inräknade.

Ulleviristningen är av traditionell typ med skepp, fotsulor, ringkors och djurfigurer. Släbro-ristningen däremot är av en helt annan typ. Här finns visserligen skålgropar och ringkors men ristningen saknar helt de övriga "normala" figurtyperna som skepp, djur, vapen m.m. I stället dominerar ristningen av en speciell typ av ramfigurer som inte finns dokumenterade någon an-

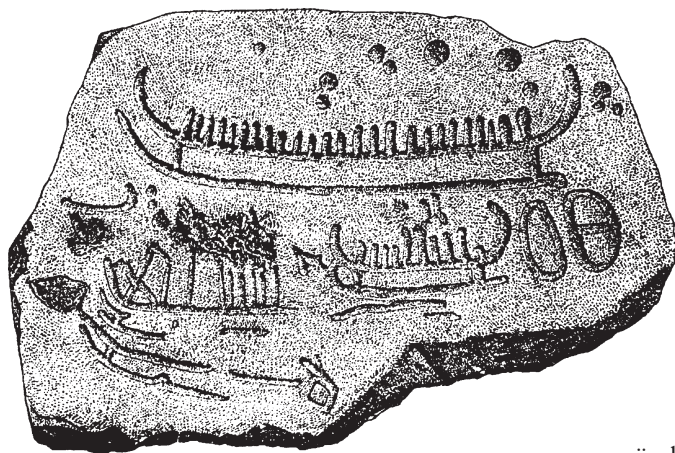

Fig. 3. Ristning från Enhörna.
Efter Schnittger 1922.

Fig. 4. Del av ristningen vid Slagsta.
Dokumentation 1975 av författaren.

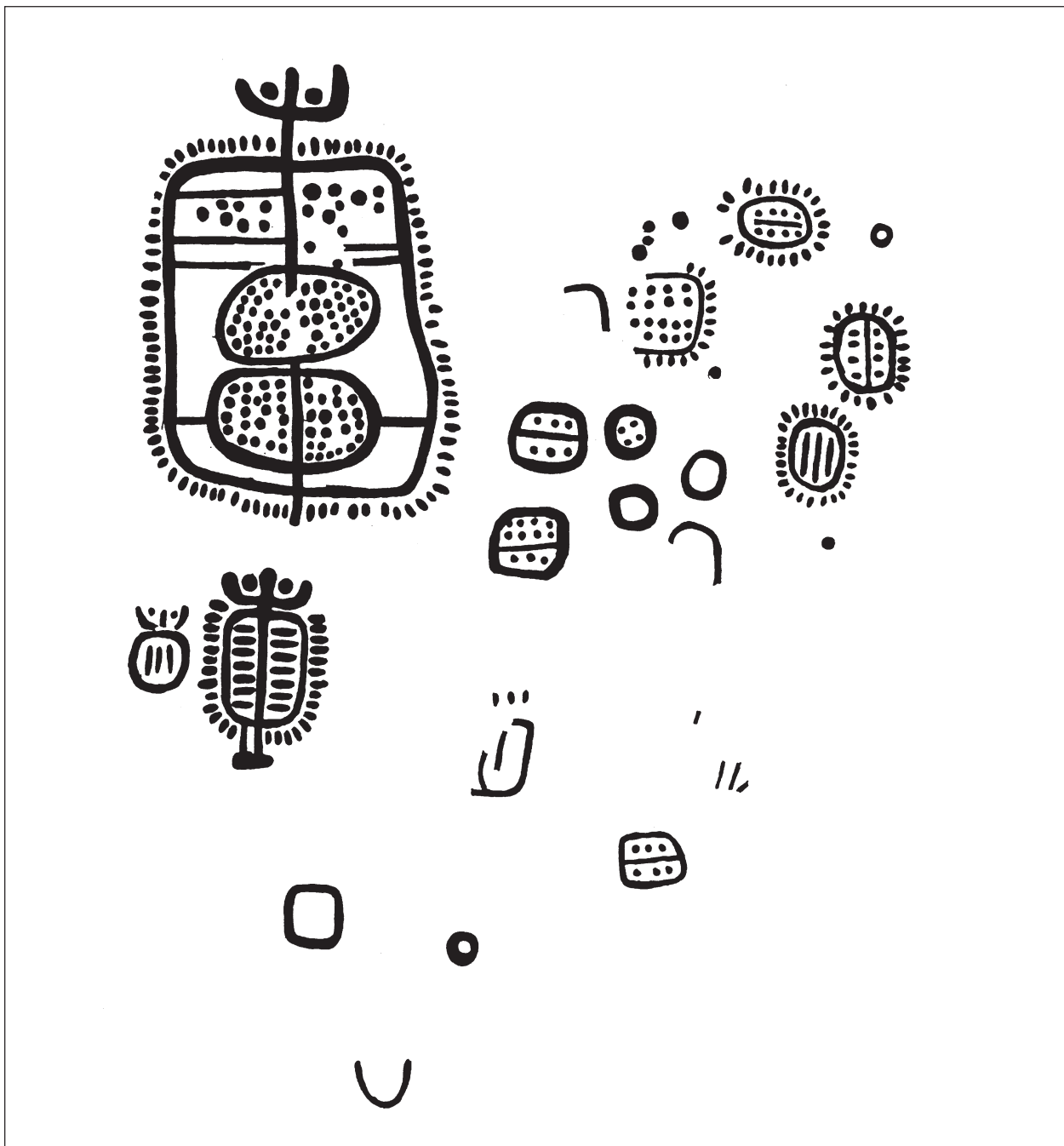

Fig. 5. Del av ristningen vid Släbro. Dokumentation 1985 av författaren och Ihrestam.

nanstans i den kända hällristningsvärlden (fig. 5). Ramfigurerna finns här i en mängd olika varianter. De enklaste består endast av en enkel ring eller fyrkant. De mest avancerade har samma ring eller fyrkant som grundelement men den har då försetts med fötter, huvud och armar i adorantställning samt en omgivande "strålkran". Mittpartiet kan innehålla olika typer av dekoration i form av streck, punkter (små skålgropar) och linjer. Även ristningens läge i landskapet avviker från de övriga. Normalt brukar ristningarna återfinnas i marker som under bronsåldern kan ha varit odlings- eller betesmarker. Släbro-ristningen är placerad där Nyköpingsån mynnade ut i Östersjön under bronsåldern och figurerna är orienterade mot ån. Allt detta gör Släbro-ristningen till en av de märkligaste man känner till i Sverige.

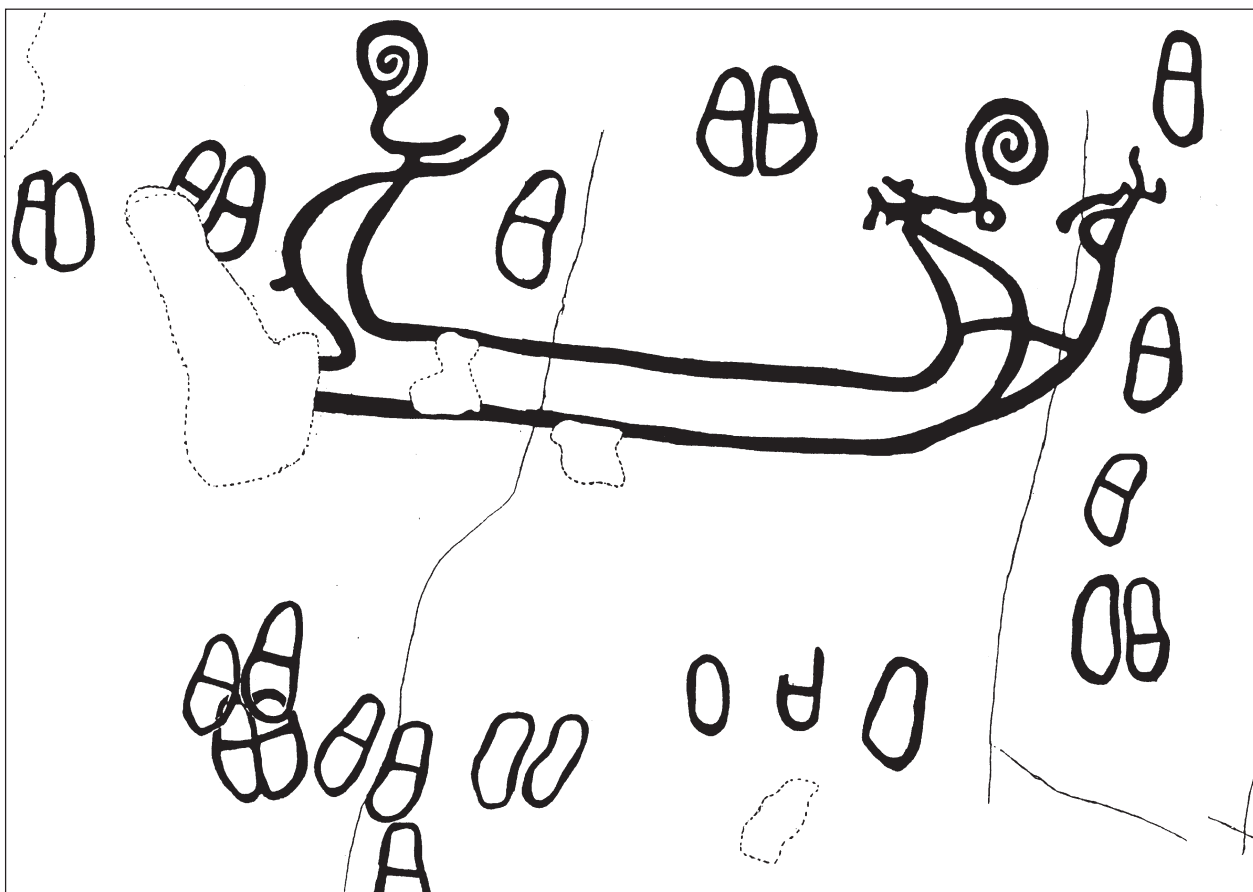

Fig. 6. Del av ristningen vid Koppartorp. Dokumentation 1993 av författaren och Ihrestam.

Efter 1985 och fram till idag har ett tiotal ristningar nyupptäckts i landskapet. De flesta är ganska små men med ett par undantag i Tunabergs socken. År 1991 upptäcktes en ristning vid Koppartorp av hembygdsforskaren Dan Mattsson. Det intressantaste med denna ristning är att den innehåller inte mindre än 43 fotsulor (fig. 6). Detta antal gör att den tillhör en av de tio fotsulerrikaste ristningarna i landet. Dessutom finns här elva skepp av ett speciellt utseende. Skeppens stävar avslutas med mycket elegant utformade spiraler. Det senaste stora fyndet gjordes så sent som i juli 2002 då jag tillsammans med Kenneth Ihrestam fann en stor ristning i kalksten. Den är belägen nära Vagnhärad och innehåller preliminärt ett 50-tal figurer plus minst 300 skålgropar.

Referenser

- Ahltin, Carl-Axel 1945. *Studien zu den Bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne I-II*. Lund.
- Damell, David 1989. Södermanland. I: Janson, Sverker; Lundberg, Erik B. och Bertilsson, Ulf (red.) *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*, 166–172.
- Norden, Arthur 1925. *Östergötlands bronsålder i beskrivande förteckning med avbildningar av lösa fynd i offentliga och enskilda samlingar, kända gravar samt hällristningar – översikt*. Linköping.
- Schnittger, Bror 1922. En hällristning vid Berga-Tuna i Södermanland. *Fornvännen*.

Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap

Ericsson, Alf 2002. Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 58–66.

Life, Death and Agriculture in a Bronze Age Landscape – Cultural diversity is a problematic concept, especially for Bronze Age research. One way to tackle the problem is to distinguish between agrarian production and circulation of wealth. It is argued that cultural diversity is more likely to be found in the former sphere. Engagement in long distance trade with precious metalwork and making alliances with foreign people facilitate the development of traditions common over large areas. On the other hand agricultural work is a locally diverse task because of its various technological and geographical prerequisites. In this paper the development of Bronze Age settlement in northern Södermanland (Sweden) is outlined on the basis of some recent excavations. It is argued that it was the first true agrarian society in the region. Large sites consisting of houses, arable land, graves and stones with cup-marks for ritual use were the main features of the settlement pattern. However, large heaps of fire-cracked stones were the most characteristic monument in the area. This enigmatic monument has both symbolic and practical aspects. Daily life was accompanied by rituals; cremated human bones, used as symbolic artefacts, were of special significance.

Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst, Roxengatan 7, 582 73 Linköping
alf.ericsson@raa.se

”Kulturell mångfald” är ett tema som inte utan problem låter sig appliceras på bronsålderns Södermanland. Till skillnad från de neolitiska ”kulturerna” framställs ofta bronsålderns samhälle som kulturellt enhetligt, och det inte bara inom Södermanlands gränser utan över hela Skandinavien (norra delen undantagen) med Nordtyskland. ”Nordischer Kreis” är sedan länge ett begrepp i bronsåldersforskningen. Det som framför allt konstituerar denna kulturkrets är ett enhetligt och högklassigt metallhantverk, baserat på exotiska råvaror (koppar, tenn och i viss mån guld), men också gemensamma symboler och ritualer. I en brett upplagd studie har Kristian Kristiansen nyligen föreslagit att hela Europa omfattades av ett nätverk för utbyte av metaller och statusföremål inom ett gemensamt kulturellt ramverk (Kristiansen 1998). Förutom metallurgiska kunskaper åtföljdes cirkulationen av sociala normer och religiösa föreställningar. Den kulturella variationen begränsades till ett antal regionala traditioner. Dessa var förenade genom handel med metaller och därför beroende av varandra.

Det förefaller alltså som om bronsåldern är en illa vald period för att diskutera kulturell mångfald. Men om vi istället för att fästa uppmärksamheten på metaller, bildspråk och furstliga begravningar försöker närma oss dagligt liv och arbete, framträder kanske en lokal eller regional variation som annars döljs av bronsålderns paneuropeiska uttryck. Särskilt ett agrarhistoriskt perspektiv, med dess regionala utgångspunkt, skulle kunna befärja förståelsen av kulturell mångfald.

Mellan Strängnäs och Eskilstuna har under föregående decennium flera lokaler undersökts som givit nya och spännande inblickar i bronsålderns samhälle och kultur. I det här sammanhanget vill jag lyfta fram tre platser som tillsammans öppnar nya möjligheter för att diskutera såväl dagligt liv och jordbruk som sedvänjor och ritualer. En detaljerad lokalhistoria kan visa på företeelser som inte enbart är uttryck för den interregionala bronsålderskulturen.

Den neolitiska bakgrunden

Frågan är om neolitikum i kontinental mening, d.v.s. jordbruksbaserad ekonomi och/eller monument av sten, verkligen kom till Södermanland. Den tidigneolitiska Vrånkulturen var geografiskt begränsad och en kort parentes. Spåren av sädesodling och boskapsskötsel klingar av mot övergången till mellanneolitikum. Desto kraftigare avtryck har lämnats av den huvudsakligen jakt- och fångstbaserade gropkeramiska kulturen. En ny sammanställning av ¹⁴C-dateringar pekar på en lång varaktighet som tar sin början redan under tidigneolitikums senare hälft och sträcker sig fram till början av senneolitikum (Olsson & Edenmo 1997:183 f). Stridsyxekulturen är problematisk, men har agrara inslag och förekommer samtidigt med den gropkeramiska under andra hälften av mellanneolitikum. Enligt pollendiagram från norra Södermanland är indikationerna på boskapsskötsel ännu svaga under senneolitikum (Damell & Pålsson 1982; Hammar 1985). Pollen av vete och korn förekommer mot slutet av perioden, men först under bronsåldern skapas ett kulturlandskap präglad av betesdrift och odling. Hällkistor är endast kända från området norr om Mälaren och Södertörn. Jämfört med Väst-sverige är hällkistorna både små och få till antalet (Olsson & Holm 1997:225 ff). Som framgår nedan förändrades förhållandena i Södermanland radikalt under äldre bronsålder då ett verkligt agrarsamhälle snabbt etablerades med omfattande åkerbruk och boskapsskötsel samt välbyggda hus. Monument av sten såsom rösegravar och skärvtenshögar uppfördes också i snabb takt.

Lite tillspetsat kan man påstå att neolitikum i Södermanland börjar först under äldre bronsålder. Det var då som landskapet i kontinental mening neolitiserades. Eftersom bronsålderns agrarsamhälle hade tillgodogjort sig de tekniska framsteg som hör till *sekundärprodukternas revolution* (Sherratt 1981) hade det bättre förutsättningar att nå framgång än det tidigneolitiska. Till de nya landvinningarna räknas bl.a. konsten att mjölka, göra mjölkprodukter, tillverka ylleytyger och spänna dragare framför årder. Bosättningarna låg utmed kusten i öster och i norr samt i anslutning till ett fjärdsystem i landskapets sydöstra del (Wigren 1987:5). I området runt Katrineholm, kärnområdet för trattbägarkulturen, saknas däremot nästan helt fornlämningar från bronsåldern. Någon geografisk kontinuitet från det tidigneolitiska jordbruket föreligger alltså inte. Ett neolitiskt substrat, som senare agrar verksamhet kan vila på, skapades först under bronsåldern. De platser som presenteras nedan är samtliga belägna i den nordligaste delen av landskapet, i anslutning till den havsvik som Mälaren då utgjorde.

Bebyggelsekomplex från äldre bronsålder

Bronsålderns fornlämningar i Mälارområdet ligger ofta samlade i stora komplex. I en avhandling om sörmländsk bronsåldersbygd skilde Sonja Wigren ut de fem största av dessa, vilka hon benämnde centrubildningar. Hon tänkte sig att de var överordnade boplatser inom avgränsade territorier. Utifrån TL-prover tagna i övre delen av skärvtenshögar drog hon slutsatsen att dessa storboplatser upphörde senast under 800/900-talet f.Kr. (Wigren 1987:83).

Hennes resultat stämde inte så bra med forskningens dåvarande uppfattning, som företrädesvis ville föra Mälardalens skärvstenshögar till mellersta och yngre bronsålder (t.ex. Kjellén & Hyenstrand 1977:22). Men när Ronnie Jensen sammanställde ¹⁴C-dateringar från skärvstenshögar i Mälardalen upptäckte han till sin förvåning att dateringarna huvudsakligen låg i äldre bronsålder (Jensen 1986:20 f). Däremot är skärvstenshögar på Vikbolandet i Östergötland från yngre bronsålder (Larsson 1986:37).

Rosendal

Rosendal är ett bebyggelsekomplex i Härads socken som består av gravar, skärvstenshögar och en skålgropsförekomst (Ericsson i manus). Fornlämningarna finns inom ett 700×300 m stort område. Det utgörs av en delvis moränklädd höjdsträckning med två bergskrön, beläget väster om en under bronsåldern successivt torrlagd fjärd. På krönen finns monumentala gravrösen och på avsatser utmed sidorna finns flera stensättningar ända ner till bergets fot, där skärvstenshögar är belägna. Anmärkningsvärt är att flera gravar förekommer på samma nivå som skärvstenshögar. Någon entydig topografisk separering på skilda nivåer av gravar och boplatzlämningar (skärvstenshögar) föreligger alltså inte (Johansen 1993:102 f). En skärvstens-

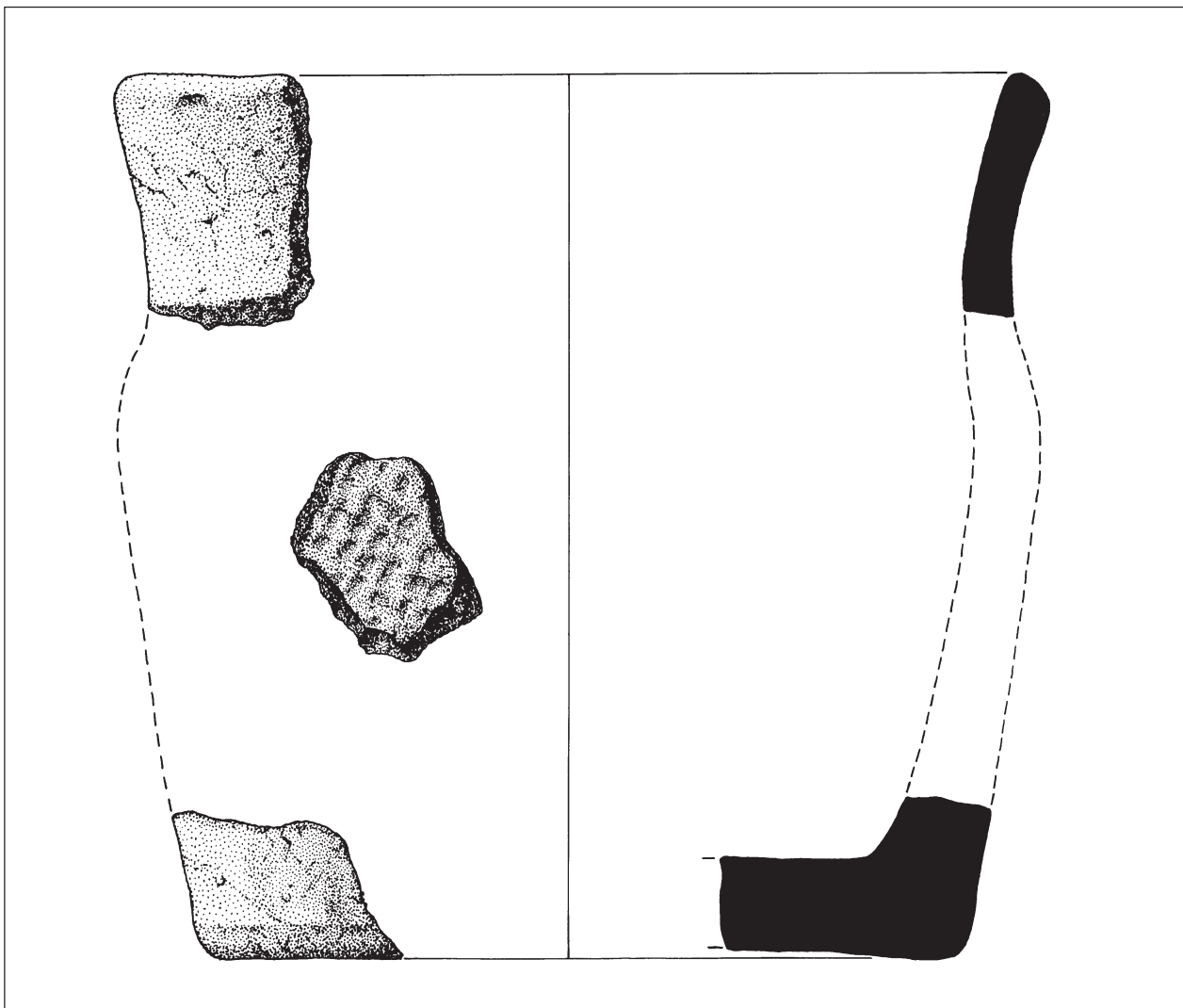

Fig. 1. Keramikkärl från Rosendal med textilastryck. Skala 1:1. Teckning av Richard Holmgren, ARCD OC.

hög vid foten av berget och en högre belägen stensättning är förbundna med en stensträng som löper utmed sydslutningen och vidare mot röset på krönet. Arrangemanget kan tolkas som en symbolisk förbindelse mellan boplatssens människor och deras förfäder.

Vid höjdsträckningens södra fot har bl.a. fyra skärvstenshögar undersökts. ¹⁴C-dateringarna ligger mellan 1500–1000 cal BC, d.v.s. från period II till mitten av period IV. Främst är det träkol och cerealiefröer som har daterats. Skärvstenshögarna innehöll rikligt med keramik och flera kärl har delvis kunnat rekonstrueras. Formerna ansluter till den äldre bronsålderns rustika boplatsskeramik (Rasmussen 1993). Godset är rödbränt med vanligtvis grov magring av krossad granit. Antagligen kommer de skarpkantade magringskornen från skörbrända stenar.

På flera skärvor finns en svart, organisk beläggning på insidan. Kärlen har snarare fungerat som behållare för jäsning och syring av livsmedel än som kokkärl (Lindh 2002:39). Härvid har mjölksyra kommit till användning.

På en skärva finns textilavtryck (fig. 1). Väven är gjord i tuskaft och sannolikt rör det sig om ylletyg. De äldsta ylletygerna i Sverige är hittade i gravar från period II–III i Skåne och Halland (Welinder 1998:155). Textilavtrycket från Rosendal visar att ylletyger också förekom i Södermanland under äldre bronsålder. Eftersom fårskötsel bedrevs är lokal produktion fullt möjlig.

I två skärvstenshögar fanns föremål av brons. Det ena fyndet är en dubbelknapp med spröt från övergången mellan period III och IV. Det andra fyndet är en syl eller pryl. Från Rosendal finns också föremål av sten och flinta såsom knackstenar/löpare, en enkel skafthålsyxa, en håleggad mejsel och en pilspets med urnupen bas. Föremålen ansluter till senneolitiska former.

Djurbensmaterialet är magert. De arter som har kunnat identifieras är nötkreatur, får/get, svin och gädda. Däremot finns rikligt med förkolnade cerealiefröer. Materialet domineras av olika vetesorter. Korn förekommer också, men skalkorn har ej identifierats. Åkermarksogräs är mycket sällsynta. Det finns inget i frömaterialen som tyder på att åkrarna regelbundet har tillförts stallgödsel (Engelmark 1992). Var har man då odlat? Runt skärvstenshögarna fanns ett kulturlager med små rundnötta bitar av bränd lera och enstaka fragment av keramik, flinta och kvarts. Jorden bestod av fin-kornigt svallsediment som var mycket lätt att bearbeta. Av allt att döma har man odlat alldeles intill skärvstenshögarna och gödlat med boplatssavfall.

Rödbobacken

Rödbobacken är ett bebyggelsekomplex som består av gravar, skärvstenshögar och skålgropsförekomster (Ericsson 2000a). Fornlämningarna finns inom ett 500×200 m stort område, beläget på södra och västra sidan av en höjdsträckning, vilken ansluter till samma forntida fjärd som Rosendal.

En av skärvstenshögarna undersöktes jämte tre byggnader, varav två långhus och ett fyrstolpehus (bod/förråd). Inom området fanns också två skålgropsförekomster på markfasta block. ¹⁴C-dateringarna placerar bosättningen stort sett i samma tid som den i Rosendal.

Byggnadsskicket följer den nordvästeuropeiska traditionen, vilken av allt att döma snabbt spreds till Södermanland. Treskeppiga långhus, s.k. sidsulekonstruktioner, byggdes allmänt i Sydskandinavien fr.o.m. period II, då de avlöste tvåskeppiga mesulakonstruktioner. De båda långhusen var närmare 20 m långa och konstruerade på ett likartat sätt med bredare avstånd mellan bockarna i bostadsdelen med köket. Vad byggnadernas andra halva har använts till är oklart. Anmärkningsvärt är att husens planlösningar är spegelvända i förhållande till varandra. Medan det södra huset låg i anslutning till skärvstenshögen, med öppningen orienterad mot högens nordvästra del, låg

det norra huset på en högre belägen avsats. Stora mängder bränd lera visar att det norra huset hade lerklinade väggar.

Det finns inget som tyder på att rummet med okänd funktion har varit fähus. Det norra huset fosfatkarterades utan att några skillnader mellan sektionerna framträdde. Inget i det arkeobotaniska materialet ger stöd för gödselbruk eller fodertäkt. Förkolnade fröer från skärvstenshögen och byggnadernas stolphål domineras av speltoida veten och visar i stort på samma bild som från Rosendal. I sammanhanget kan nämnas att delar av två flintskärar hittades i det norra huset.

Det södra huset var beläget drygt tre m norr om skärvstenshögen. Den mest fyndrika delen av högen var den som var orienterad mot husets ingång. Anmärkningsvärt är att det inte bara var bränd lera och keramik utan även brända benfragment av människa som dominerade i denna del av högen. Uppenbarligen har brända människoben hanterats i huset och deponerats på högen enligt samma mönster som för material som vanligtvis associeras med avfallshantering. I skärvstenshögen har också brända ben från ett barn och en vuxen man deponerats i två skilda bengömmor. Brända människoben förekom alltså både i form av koncentrerade bengömmor men också som spridda förekomster i högen. Att vissa av de spridda benen med stor sannolikhet kan knytas till någon av individerna i bengömmorna, trots att de inte var belägna i nära anslutning till varandra, pekar på att samtliga människoben är deponerade i samband med högens tillkomst.

Att brandgravskicket praktiserades i norra Södermanland redan under äldre bronsålder framgår också av undersökningar av rösen och stensättningar (Damell 1985). Inte heller för gravskickets del går det att skönja någon kronologisk eftersläpning i förhållande till Sydsandinavien. Såväl centralt som mer perifert i den nordiska bronsålderskretsen har brandgravskicket successivt integrerats i det rituella regelverket. Bronsåldersbygden i Härad har alltså haft väl utvecklade förbindelser med Sydsandinavien. Antagligen har kontakterna upprätthållits utefter det system av vattenvägar som fanns i dåtidens Södermanland och som förband landskapet med omvärlden (Damell 1988).

I Rödbobacken har emellertid inte de brända människoben hanterats i samband med gravsättningar i rösen eller i stensättningar utan i ett boplatssammanhang. Brända människoben förekom, förutom i skärvstenshögen, även som enstaka förekomster i hus och kulturlager. Dessutom fanns några skalltaksfragment i en grop i anslutning till ett av skålgropsblocken. Denna hantering av brända människoben utanför ett traditionellt gravsammanhang aktualiserar ånyo diskussionen kring brandgravskickets idévärde.

Expansion och nyetablering

Dateringarna från Rosendal och Rödbobacken ansluter väl till de som Wigen erhöi från Södermanlands största bebyggelsekomplex. Slutsatsen måste bli att komplexen anläggs vid ingången till period II och överges senast vid början av period V. I Härad uppförs monument på nya platser under yngre bronsålder. Ett gravfält har undersökts vid Ekså (Runcis 1995) men också ett nytt gravröse har uppförts så sent som period VI (Runcis 1996). Någon bebyggelse har inte undersökts i anslutning till dessa gravar. En utveckling mot mindre enheter är dock skönjbar. Gravfälten i Södermanland uppträder mot slutet av bronsåldern (Damell 1985), d.v.s. när bebyggelsekomplexen överges.

Hugelsta

Ett område med fossil åkermark, som stenröjdes under yngre bronsålder, har undersökts vid Hugelsta i dalgången öster om Eskilstuna (Ericsson 2000b). Hugelsta är beläget mellan de täta bronsåldersbygderna i Eskilstuna respektive Barva. Åkrarna i Hugelsta är ett tydligt exempel på den kolonisation av tidigare obebyggda områden som initierades under yngre bronsålder. Anmärkningsvärt är att människoben har deponerats i anslutning till åkrarna. Brända ben har placerats i två anläggningar som svårigen kan klassificeras som endera röjningsröse eller grav. Ett röjningsröse med skärvsten har också förärats med en bengömma. Däremot fanns endast djurben i en mittblocksgrav. Fyndet av ett miniatyrkärl styrker att åkerbruket var kringgärdat av ritualer.

Diskussion och slutsatser

Tidsställning

I norra Södermanland introducerades kremeringsritualen under äldre bronsålder samtidigt med det nordvästeuropeiska byggnadsskicket. Brända människoben förekommer i Södermanland redan under neolitikum, men det är oklart om företeelsen har något samband med bronsålderns föreställningsvärld. Samtidigt uppstår den för Östsverige typiska sedvänjan att uppföra skärvstenshögar. Dessa företeelser introducerades under loppet av period II och var fullt etablerade under följande period. Det är tveksamt om traditionen att bygga monumentala rösegravar verkligen föregår dessa nyheter. Byggnader, skärvstenshögar, gravar och skålgropsförekomster låg samlade i stora komplex. Flertalet av dessa övergavs i början av yngre bronsålder.

Jordbruk

Den äldre bronsålderns jordbrukare i norra Södermanland höll husdjur för mer än köttets skull. Befolkningen hade lärt sig att tillvarata och förädla sekundärprodukter som ull och mjölk. Introduktionen av mjölkning måste ha varit fundamental, eftersom den kontinuerligt gav föda och gjorde det lönsamt att hålla många djur, vilka också kunde användas för andra ändamål såsom draghjälp vid plöjning. Åkerbruket var likaså en viktig del av ekonomin och skulle bli än mer betydelsefullt under yngre bronsålder då de första stenröjda åkrarna skapades. Det är således först från denna tid som det finns ett fossilt odlingslandskap. Denna intensifiering av åkerbruket skedde parallellt med att de stora bebyggelsekomplexen med skärvstenshögar löstes upp och nya, mindre enheter etablerades. Någon renodlad pastoral ekonomi har det alltså inte varit fråga om. Bronsåldersforskningen (t.ex. Larsson 1986:43 ff; Kjellén & Hyenstrand 1977:107) har i alltför hög grad nedvärderat åkerbrukets betydelse.

Jordbrukets andra huvudgren, boskapsskötseln, förblev svagt integrerad med åkerbruket bronsåldern igenom. Några fåhus kan inte beläggas förrän under äldre järnålder. Den största nackdelen med utgångsdrift är att man måste hålla en större mängd boskap än man vanligtvis behöver för att klara sin försörjning. Detta för att stora delar av boskapsstocken kan gå förlorad under perioder med liten tillgång på bete. För Skandinaviens del har stränga vintrar med mycket snö vållat stora problem.

Kremerade ben som symboliska artefakter

Efter kremeringen har långt ifrån alla ben deponerats i gravar. I Rödbobacken har brända ben påträffats i ett hus, i en skärvstenshög och i en grop intill ett skålgropsblock. De brända kvarlevorna bör uppfattas som symboliska artefakter och inte enbart som mänskliga kvarlevor. Tillsammans med Janis Runcis har jag föreslagit att brända ben inte representerar en speciell individ utan ett kollektiv av obestämda förfäder med en fertilitet som kan överföras på de levande (Ericsson & Runcis 1995). Hypotesen stöds av att brända ben har deponerats i anslutning till åkermarken i Hugelsta. Brända människoben var alltså ett viktigt medel för samhällets symboliska reproduktion.

Skärvstenshögar

Ett viktigt element i Östsvriges bronsålderskultur är de mångfacetterade skärvstenshögar. Fornlämningstypen har diskuterats flitigt och en rad tolkningsförslag har presenterats. Såväl sakrala som profana tolkningar har föreslagits, vilket inte är så märkligt eftersom deras innehåll pekar både mot symboliska och praktiska aspekter av samhället. Att skärvstenshögar enbart skulle vara boplatsernas avfallshögar har ifrågasatts utifrån förekomst av människoben, kantkedjor och den i övrigt gravliknande formen. Till dessa observationer kan ytterligare en fogas: Bronserna från skärvstenshögar i Rosendal, en dubbelknapp och en syl/pryl, är föremål som i övrigt främst är kända från gravar, och i likhet med gravfynden har de placerats obrända i en bränd kontext (kremerade ben respektive skärvsten).

Att skärvstenshögar har ett symbolvärde kan knappast förnekas. Betydelsen tycks ligga på hem och härd. Med Ian Hodder's begrepp handlar det snarare om *domus* än *agrios* (Hodder 1990). Sambandet mellan skärvstenshög, hus och härd är tydligt i Rödbobacken. Högens mest fyndförande del vetter mot husets ingång. Men eftersom härden var i husets inre rum, d.v.s. den del som saknade ingång, var man tvungen att passera det yttre rummet för att komma till köksdelen. Man var alltså tvingad att röra sig i en bestämd linjär sekvens mellan platsen där maten bereddes och skärvstenshögen.

Att skärvstenshögar i sig skulle ha ett nyttovärde och vara en resurs har inte föresvävat bronsåldersforskningen. De praktiska tolkningarna handlar istället om att skärvstenarna skapats genom diverse värmekrävande arbetsprocesser. Två iakttagelser från Rosendal öppnar en möjlighet för att skärvstenshögar snarare var "resurshögar" än avfallshögar. Den ena är att keramiken är magrad med skarpkantade korn av granit, som utan tvivel kommer från skörbrända stenar. Det skulle vara märkligt om den eldskadade stenen i skärvstenshögar, som med lätthet låter sig sönderdelas, inte krossades till magring. Den andra iakttagelsen är att skärvstenshögar till ungefär hälften består av mulljord med träkol och sot. Sannolikt har det komposterade materialet nyttjats som gödningsmedel på den åkermark som omgav skärvstenshögar i Rosendal. Den lerklining och de keramikskärvor som följde med kompostjorden ut på åkern har i samband med jordbearbetningen ytterligare sönderdelats och blivit rundnött. I likhet med gödselstackar, vars storlek på senare tiders bondgårdar var ett mått på gårdens välstånd, ingick skärvstenshögar i ett kretslopp där begreppet "avfall" saknar relevans.

Hällristningar

Medan skålgropsförekomsterna följer den sörmländska bronsåldersbygdens utbredning är figurristningarna huvudsakligen belägna på några få strategiska punkter utmed vattenvägarna (Damell 1989:167 f). Det var på dessa

kommunikationsleder som bronser och andra varor transporterades. Samma förhållande möter oss i Östergötland. Götalands slättbygder, de enda områden i dagens Sverige som i kontinental mening kan uppvisa en historisk utveckling som kan kallas neolitisk, har få men ofta betydande hållristningslokaler. Det är därför lite missvisande att kalla de Sydsandinaviska ristningarna "jordbruksristningar". Deras betydelse för lokal religionsutövning i bronsålderns agrarsamhälle måste ha varit ringa. Ristningarnas belägenhet pekar istället på periodiska möten mellan långväga resenärer och bofasta jordbrukare. Av de senare måste flertalet ha färdats åtminstone en kortare sträcka till mötesplatsen. Att handel har kombinerats med ritualer och annan religionsutövning på särskilt utvalda platser, vid speciella och återkommande tillfällen, är något vi känner igen från medeltida marknader.

Kulturell enfald eller mångfald?

Jag har försökt att beskriva framväxten av bronsålderns agrarsamhälle i norra Södermanland och det rituella liv som har genomsyrat det. Liknande undersökningar från andra områden skulle säkert kunna visa på såväl likheter som skillnader. Redan en översiktlig jämförelse mellan olika bronsåldersmiljöer i Södermanland visar på varierade sammansättningar av fornlämnningar (Johansen 1993). Om vi jämför med andra landskap finner vi ännu större variationer. Metallhantverket och hållristningarnas bildvärld (Oppeby i Nyköping undantagen) skiljer sig däremot inte från den nordiska kulturkretsen i övrigt.

I all ekonomisk och samhällsvetenskaplig forskning är det nödvändigt att skilja på *produktion* och *cirkulation*. Inte bara bronsålderns metallhantverk utan också den bildvärld som möter oss på hållristningarna är uttryck för vidsträckt kontaktnät. Bronserna är förvisso tillverkade lokalt någonstans, men råvarorna är från avlägsna platser, och syftet med produktionen var i hög utsträckning inte lokalt bruk utan cirkulation. Det är en bronsålderskultur som förmedlats av hövdingar med fjärran allianser, handelsmän och andra långväga resenärer. Vi kan inte förvänta oss någon större variation inom denna sfär. Däremot kan vi göra det inom den lokalt förankrade sfär som hör till den agrara produktionen. Det är när vi studerar byggnader och boplotsorganisation, jordbruk och matberedning, och de ritualer som hör därtill, som variationen framträder. Risken med att betona cirkulation på bekostnad av produktion är att variationen döljs under en bronsålderskultur som t.o.m. kan ta sig paneuropeiska uttryck.

Referenser

- Damell, David 1985. *Bronsålder i Södermanland. Undersökta gravar och gravfält från Södermanlands bronsålder och tidigaste järnålder. En kortfattad översikt*. Södermanlands museum. Rapport 7. Nyköping.
- 1988. Transportlinks in the Bronze Age Landscape of Södermanland, Sweden. I: Hårdh, Birgitta et al. (red.) *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist*, 113–118. Lund.
 - 1989. Södermanland. I: Jansson, Sverker et al. (red.) *Hållristningar och hållmålningar i Sverige*. Stockholm.
- Damell, David & Pålsson, Ingmar 1982. *Kulturlandskapsutvecklingen i Borsöknaområdet, Eskilstuna*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport 1982:4.
- Engelmark, Roger 1992. A review of the farming economy in South Scania based on botanical evidence. I: Larsson, Lars et al. (red.) *The Archaeology of the Cultural Landscape*, 369–375. Stockholm.

- Ericsson, Alf 2000a. Rödbobacken i Kumla. I: Ericsson, Alf et al. *Fornlämningar mellan Snythberga och Kumla*. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 2000:24. Stockholm.
- 2000b. *Forntida jordbruk och begravningsriter i Hugelsta*. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 2000:46. Stockholm.
 - manuskript. *En bronsåldersmiljö i Rosendal*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt, rapport.
- Ericsson, Alf & Runcis, Janis 1995. Gravar utan begravningar. I: *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 8. Stockholm.
- Hammar, Thomas 1985. En sedimentkärna från Borsöknasjön berättar. *Eskilstuna museer. Årsbok 1983–1985*, 7–29.
- Hodder, Ian 1990. *The Domestication of Europe*. Oxford.
- Jensen, Ronnie 1986. Skärvstenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsåldern. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 11, 17–34.
- Johansen, Birgitta 1993. Skärvstenshögar och sörmländsk bronsålder. *Arkeologi i Sverige. Ny följd* 2, 99–118. Riksantikvarieämbetet.
- Kjellén, Einar & Hyenström, Åke 1977. *Hällristningar och bronsålderssamhälle i sydvästra Uppland*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 49. Uppsala.
- Kristiansen, Kristian 1998. *Europe before history*. Cambridge.
- Larsson, Thomas B. 1986. Bosättning och ekonomi i östra Östergötland under yngre bronsålder. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 11, 35–48.
- Lindahl, Anders et al. 2002. *Keramik i Sydsverige*. Lund.
- Olsson, Eva & Edén, Roger 1997. Gropkeramikerna – fanns de?: Östra Mellansverige. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 168–197. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23.
- Olsson, Eva & Holm, Jenny 1997. Kontinuitet och förändring i senneolitikum: Östra Mellansverige. I: Larsson, Mats & Olsson, Eva (red.) *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, 217–236. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 23.
- Rasmussen, Marianne 1993. *Bopladskeramik i Ældre Bronzealder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXIX. Århus.
- Runcis, Janis 1995. Eksågsgravfältet. I: *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 8.
- 1996. *Gravar vid Fridhem – ett gravfält från yngre bronsålder–äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1996:14. Stockholm.
- Sherratt, Andrew 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. I: Hodder, Ian et al. (red.) *Patterns of the past. Studies in honour of David Clark*, 261–305. Cambridge.
- Welinder, Stig 1998. Neolithicum–bronsålder. I: Myrdal, Janken (red.). *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*, Del 1, 11–236. Stockholm.
- Wigren, Sonja 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens*. Theses and Papers in North-European Archaeology 16. Stockholm.

Heterarki och bronsålderssamhälle – ett exempel från Lilla Lundby, Södermanland

Werner, Tove 2002. Heterarki och bronsålderssamhälle – ett exempel från Lilla Lundby, Södermanland. *Kulturell mångfald i Södermanland* del 1, 67–76.

Heterarchy and Bronze Age society – an example from Lilla Lundby, Södermanland – The Bronze Age has been seen as a period with a very hierarchical social structure. The society has been classified as a chiefdom, where the power of an elite group is based on surplus and control over communication and contacts. I do not entirely reject this picture, but I believe that it can be made more complicated. Instead of seeing society as one based on a hierarchical principle, the term heterarchy can be used. In a heterarchical society several different kinds of groups would have power in different spheres of society. This view will help us to understand a varied and heterogeneous society.

Tove Werner, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet,
106 91 Stockholm

tovewerner@hotmail.com

För att arkeologin ska kunna främja ett samhälle med en mångfald av grupper, med en mångfald av kulturer, krävs en ökad medvetenhet om vad arkeologin och den arkeologiska teoribildningen står för. Att uttala sig om hur människor har levt och tänkt är kärnan inom den arkeologiska forskningen, men de teorier och de uttalanden som görs om forntiden säger även något om vår samtid och de uttalanden som görs om förhållanden i forntiden kan användas för att argumentera för olika relationer i nutiden. Därför är det av stor betydelse att skapa en medvetenhet om hur vi brukar olika teorier och hur dessa kommer att påverka forskningen och samhället i stort. Syftet med denna artikel är att diskutera hur vi kan skapa denna medvetenhet med hjälp av att reflektera och ifrågasätta allmänt accepterade teorier. Exempel tas i en diskussion om hur förändring i bronsålderns landskap och samhälle kan studeras på ett alternativt sätt, med hjälp av begreppet heterarki.

Betydelsen av en dekonstruerande arkeologi

Att se forntiden och samtiden som påverkande varandra innebär att vi inte kan se på historien som något statiskt som vi har lämnat bakom oss, utan den måste betraktas som något som skapas om och om igen, vilket inte är helt oproblematiskt. Att skriva t.ex. en avhandling i arkeologi innebär att göra om historien till kapitel, abstracts och sammanfattningar. På detta sätt kan den historia, den verklighet, som skapas inte existera mer än som text. Idén med att betrakta materiell kultur som text föddes i och med den postprocessuella arkeologin under 1980-talet och grundtankarna till detta hittades inom strukturalismen (jfr t.ex. Hodder 1986). Att betrakta materiell kultur som text, men även kritisera den som sådan, i enlighet med t.ex. Roland Barthes kritik av nutida litteratur (jfr Barthes 1988), kom dock först under 1990-talet (jfr Olsen 1990). Detta innebar bl.a. ett ökat kritiskt förhållnings-sätt till författarens roll i skapandet av förhistorien, till den retorik som för-

fattaren använder för att få auktoritet och även en ökad kritisk inställning till hur man egentligen betraktar det arkeologiska källmaterialet.

Inom den postprocessuella, och speciellt inom den s.k. kontextuella arkeologin, har en av de vanligaste frågorna varit vad som är meningen bakom något, t.ex. vad betyder en skeppsformig stensättning? Denna fråga innebär ju dock att den materiella kulturen betraktas som något som har dolda svar. I och med betraktandet av materiell kultur som text kan dock kritik riktas mot denna syn. En text är något som får betydelse när den läses. Sålunda blir även läsaren viktig del i skapandet av en uppfattning om den materiella kulturen. Läsaren refererar till det han eller hon känner igen och sålunda blir tiden och platsen för läsandet, och inte bara för skrivandet, av betydelse. Både författaren och läsaren är alltså viktiga personer i tolkandet av förhistorien, vilket innebär att t.ex. en skeppsformig stensättning materiellt sett är något konstant, men dess betydelse varierar med tid och rum (jfr Olsen 1990: 199).

Under senare tid har det kommit att skapas allt fler historier utifrån olika samhällsgruppers perspektiv, något som kan ses ha lett till att den allmänt accepterade historien har börjat att ifrågasättas. Denna ökade mångfald av tolkningar kan ses dels ha lett till en ökad kritisk inställning till hur historia kommer till, men även motsatsen kan ses i en ökad fanatism och ett sökande efter en sann historisk grund (jfr Hylland Eriksen 1996). Denna ökade tolkningspluralism kan från flera håll ses som ett skräckscenario där alla tolkningar blir lika trovärdiga och där allt är tillåtet. Att likställa en mångfald av tolkningar med total relativism är dock felaktigt, möjligheten finns alltid att argumentera mot tolkningar som anses vara dåliga eller rent av felaktiga. Men att historieintresset har ökat och att allt fler grupper skriver just sin historia bör tas på allvar och endast genom att förhålla sig till detta kan en kulturell mångfald främjas med hjälp av den arkeologiska forskningen. Tolkningarna av förhistorien är sålunda beroende av samtiden, vilket gör att en medvetenhet krävs om varför en viss historia skrivs.

Den arkeologiska teoribildningen är beroende av teoribildningar från andra discipliner. Idéer hämtas främst ifrån socialantropologi, sociologi, religionshistoria, psykologi m.m. Dessa vetenskaper studerar människan både som kulturell och biologisk varelse. Att bruka dessa teorier inom arkeologisk forskning innebär sålunda ytterst ett förhållningssätt där människor ses som likartade över tid och rum och som agerande inom ett ungefärligt likartat mönster. Den post-processuella arkeologin riktade hård kritik mot den s.k. New Archaeologys sätt att generalisera över tid och rum och bruket av den s.k. middle-range theory. Men all form av arkeologisk forskning innebär någon form av universalism, något som behövs för att överhuvudtaget göra det möjligt att skapa ordning av den materiella kulturen. Någon lösning finns inte på detta, utan för att förstå något kommer man alltid att utgå ifrån det man redan känner. Detta behöver dock inte innebära att historien ska ses som förlorad, i den meningen att vi aldrig kan veta något. Men för att kunna veta något, blir det av betydelse att inse att vi utgår ifrån oss själva. För först om vi inser att vi själva spelar en stor roll i skapandet av historien, kan vi göra något åt det (jfr Thomas 1999:5f). Att bryta ner och dekonstruera teorier och begrepp anser jag vara en stor del av denna insikt. På så sätt kan vi spåra olika teories samtidskontexter och vara medvetna om att vi brukar dem. Detta innebär inte att universella mönster och generaliseringar undviks, men att de lyfts fram i ljuset. Nedan kommer ett alternativ till synen på bronsålderssamhället som ett hierarkiskt ordnat samhälle att ges med hjälp av användandet av ett alternativt begrepp.

Ett konstruerat bronsålderssamhälle

Ett samhälle består av flera grupper. Inom forskningen rörande bronsålderns samhälle har dock stor koncentration lagts på de grupper som ansetts ha kontroll över ekonomiska medel, vilket i sin tur har setts ge kontroll över kontakter och kommunikation med det övernaturliga (jfr t.ex. Kristiansen 1998; Larsson 1997). Den ekonomiska grunden har setts som i högsta grad väsentlig för uppbyggandet av ett hierarkiskt hövdingadöme och framför allt har den äldre bronsålderns gravskick använts som belägg för synen på ett stratifierat samhälle.

Ett synsätt där bara vissa grupper i samhället framhävs ger dock få möjligheter till att förstå förändring utifrån sociala förhållanden. Att ekonomiska tillgångar, stora monument och mäktiga människor, företrädesvis män, hänger samman har setts som något nästan självklart och andra samhällsgrupper har ej uppmärksamats. Denna bild kan dock göras mer komplicerad. Att alla samhällen kan ordnas enligt en hierarkisk princip är knappast troligt, och frågan är om något samhälle överhuvudtaget kan ses som strikt hierarkiskt om hänsyn tas till den mångfald av grupper som finns inom det.

Kritik mot det hierarkiska hövdingadömet har kommit från flera håll, t.ex. har genusforskare menat att det är enbart män som lyfts fram och erhållit maktpositioner. Vad man velat skapa som komplement till detta är teorier som belyser även barn, kvinnor och andra grupper i samhället (jfr Stig Sörensen 1992). Kritik har även riktats mot synsättet att ekonomin utgör grunden för hela samhället och ytterst styr de förändringar som sker. Denna syn grundar sig på en marxistisk grundsyn, där även ett evolutionärt tänkande gör sig gällande så till vida att samhällen delas in i olika utvecklingsfaser (jfr Shanks & Tilley 1987:167). Denna indelning i olika utvecklingsfaser kan även ses i arkeologin där framför allt Sahlin och Service samhällsmodell med en linjär utveckling från band till stat har använts i tolkandet av förändring i den materiella kulturen (Sahlin & Service 1960). Problemet med dessa modeller är att de förutsätter att den inbegriper en tidlös universalism där ekonomi som samhällets grundpelare anses finnas oavsett vilken typ av samhälle det rör sig om. Detta innebär att allt övrigt i samhället ytterst ses som styrt av ekonomin och sålunda har en underordnad roll i sociala förändringar. Det krävs att ekonomin ses som något naturligt som finns före allt annat, men en sådan uppdelning skulle de flesta arkeologer inte godkänna idag. De flesta är idag ense om att en diskussion rörande samhällsförändring måste inbegripa en dialektisk teoretisering där ekonomi, politik, kultur m.m. ses som hoplänkade och där ingen sfär ses som *a priori* viktigare än någon annan (jfr Shanks & Tilley 1987:172ff).

Trots detta är det dock få alternativ som har presenterats till det hierarkiska hövdingadömet. En orsak till detta kan vara att det ekonomiska bas tänkandet erbjuder teorier om historisk förändring som just är transkulturella och passande alla sociala former.

Ett dekonstruerat bronsålderssamhälle

Begreppet hierarki har genom sin sammankoppling med samhällsmodeller och samhällsutveckling i likhet med Sahlin och Service modell kommit att få en mängd innebörder. Hierarki har kommit att innebära närvaro av eliter och av stratifiering. Ofta förutsätts att ett hierarkiskt synsätt är det enda möjliga och att ett samhälle är hierarkiskt ordnat har genom Sahlin och Services modell kommit att innebära att det befinner sig i ett ordnat förhållande i jämförelse med andra samhällen som ej ses som stratifierade och sålunda som oordnade och på en lägre utvecklingsnivå. Hierarki har på detta vis blandats

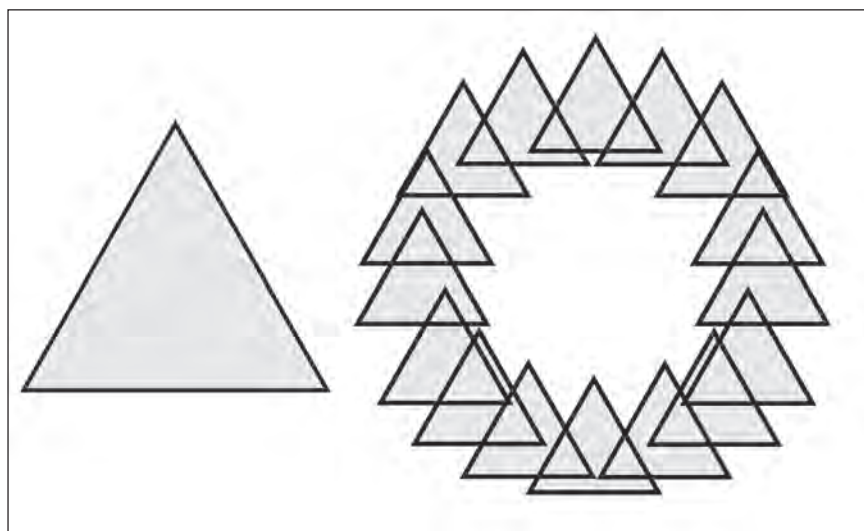

Fig. 1. Den hierarkiska pyramiden och de heterarkiska pyramiderna.
Illustration av Niklas Stjerna.

ihop med ordning och samhällsutveckling, vilket skapar en onyanserad och etnocentrisk samhällssyn som okritiskt applicerats på forntidens samhälle. Denna syn har även gjort det svårt att se mönster i relationer som är komplexa, men ej hierarkiska, och sålunda har en hierarkisk syn använts i brist på alternativ (Crumley 1995:3).

I utvecklandet av tankar kring ett varierat bronsålderssamhälle, med en mångfald av grupper passar sålunda den hierarkiska samhällsmodellen inte bra. Att bryta ner och vara kritisk är dock ofta enklare än att skapa alternativ. Till begreppet hierarki kan dock ett alternativ erbjudas, begreppet heterarki. Självklart är även detta begrepp en samtidskonstruktion, men en sådan som för stunden erbjuder ett alternativt synsätt och på så vis vidgar debatten. Den klassiska bilden av det hierarkiska samhället är en pyramid. Denna bild finns kvar även om ett heterarkiskt synsätt används, men nu rör det sig inte om en pyramid, utan flera. Istället för att tänka oss en pyramid med en styrande grupp i toppen, kommer bilden att bestå av ett oändligt antal pyramider som går in i varandra (se fig. 1). Varje pyramid utgörs av olika grupper i samhället, bestående av flera personer som kan tillhöra olika pyramider beroende på kontexten och sålunda kan man inte skilja mellan olika samhällsfärer, utan tvingas att reflektera över hur dessa hänger samman och bildar en helhet. På detta sätt kan man undvika en separation mellan ekonomi, stat och kultur, en uppdelning som kan ses ha sina rötter i det sena 1800-talets vetenskapsindelning (jfr Wallerstein 1988:525). Detta innebär sålunda att ingen grupp, eller samhällssfär, *à priori* kan ses som viktigare än någon annan, utan gruppernas sammansättning och relation till varandra är kontextberoende. En heterarkisk syn gör att vi inte behöver diskutera förändringar i termer av nedgång eller utveckling mot en alltmer komplex samhällsstruktur. Det heterarkiska alternativet ger oss möjligheten att reflektera över hur samhället kan se ut ur olika vinklar och hur olika grupper relaterar till varandra i olika kontexter. Nedan kommer en kortare presentation av bronsåldersmiljön i Lilla Lundby i Lid socken att göras i syfte att tolka de förändringar som sker här med hjälp av begreppet heterarki. Lilla Lundby utgör ett väl samlat kulturlandskap med en kontinuitet under hela bronsåldern och de förändringar som sker i detta landskap är förändringar som kan ses ske på flera platser i Mälardalen.

Lilla Lundby

I Lilla Lundby, Lid socken, finns lämningar från både äldre och yngre bronsålder. På bergens krön ligger rösen och i sluttningarna nedanför finns otydliga små stensättningar och skeppsformiga stensättningar. På bergets krön finns ytterligare en skeppsformig stensättning och ett kulthus av s.k. Broby-typ (jfr Schönback 1952; Victor 2002). Nedanför bergens fot återfinns en mycket stor skeppsformig stensättning och en större rektangulär stensättning. Strax bortom dessa, mot vattenbrynet, återfinns skärvstenshögar och stora terrasser omgivna av skålgropar och invid vattnet finns ett block med sex skepp ristade i stenen (se fig. 2).

Den struktur som kan ses i landskapet passar bra in i generella mönster över hur man tänkt sig att bronsålderslandskapet varit ordnat (se t.ex. Johansen 1993 och fig. 3, s. 72). Birgitta Johansen har menat att olika lämningar under bronsåldern kan ses återfinnas i olika landskapszoner och att detta har inneburit att konventioner har funnits rörande var olika lämningar ska anläggas (Johansen 1993). Viktigt att ta hänsyn till här är dock även tidsaspekten. Lilla Lundby uppvisar ett landskap som har tillkommit under en lång tid och dateringen på de olika lämningarna är avgörande för en fortsatt diskussion om förändring.

De lämningar som troligen byggs först i Lilla Lundby är rösen på bergets krön. Traditionellt sett dateras rösen i krönläge till äldre bronsålder, även om senare aktiviteter finns i och intill dem från yngre bronsålder. Rösen är även ofta omrörda och eller tillbyggda under en senare period, något som är tydligt i Lilla Lundby (jfr även Äijä 1994; Hyenstrand 1966; Damell 1985; Bolin

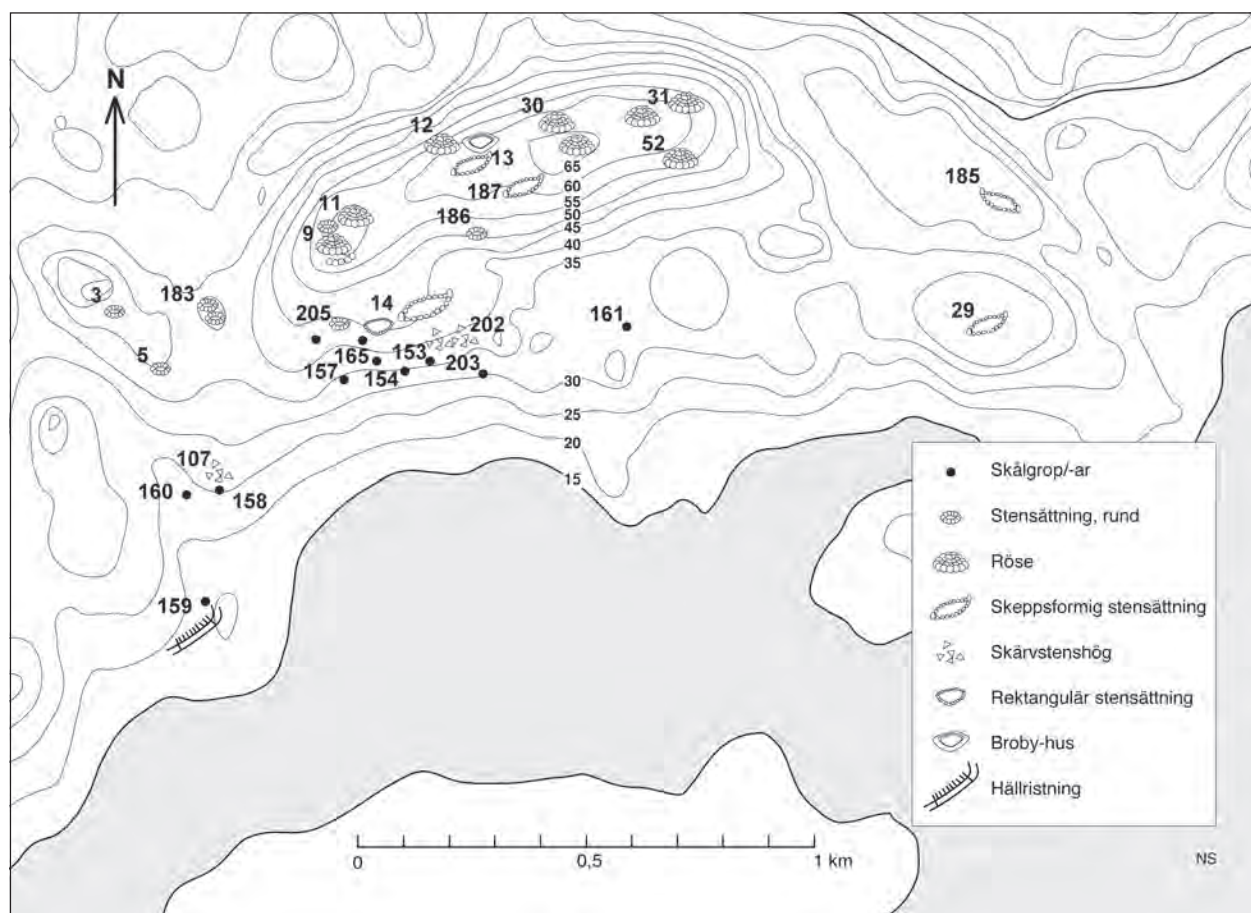

Fig. 2. Karta över området vid Lilla Lundby efter Gröna kartan. Dåtidens strandlinje inlagd vid 15-metersnivån. Siffrorna motsvarar RAÄ-nummer. Karta upprättad av Niklas Stjerna.

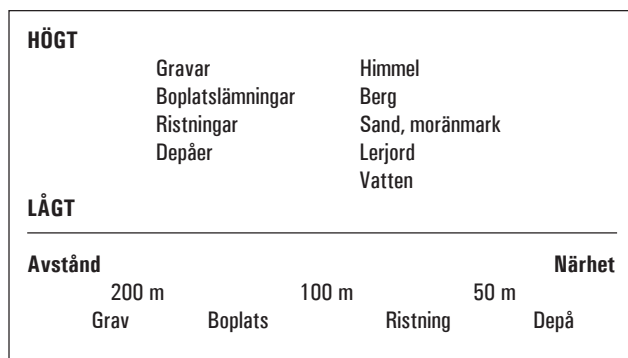

Fig. 3. Topografisk modell och avståndsmodell över bronsålderslämningar i Södermanland (Johansen 1993:103).

Publicerad med tillstånd av B Johansen.

1999). I Skärgårdsstad i Uppland grävdes en bronsåldersmiljö med stora rösen i krönläge och mindre gravar nedanför och här kunde utgrävaren visa att sten tagits från rösen för att bygga de små yngre bronsåldersgravarna nedanför (Äijä 1994: 30). Det är sålunda troligt att även rösen i Lilla Lundby anlagts under den äldre bronsåldern och att man förhållit sig till dem på olika sätt under den senare delen av perioden, t.ex. genom att bygga om dem och använda stenen till nya anläggningar. Detta innebär att de små otydliga stensättningarna i sluttningarna kan dateras till yngre bronsålder, något som stämmer bra överens med områden såsom Skärgårdsstad och även med Ringeby i Östergötland (Kaliff 1997). Till den äldre bronsåldern

kan man även tänka sig att Brobyhuset hör. Brobyhus är svårdaterade, men ligger ofta i anslutning till större bronsåldersgravar. Helena Victor har menat att deras anläggande troligen sker under äldre bronsålder och att de kan kopplas samman med en anfäderskult (Victor 2002). Uppe på krönet finns även de två skeppsformiga stensättningarna, lagda på krönkanten mellan rösen och de yngre gravarna. Få skeppsformiga stensättningar är utgrävda och daterade i Mellansverige, men exempel finns från t.ex. Skärgårdsstad i Uppland och Igelsta i Södermanland där en datering till yngre bronsålder gavs (Äijä 1994; Hyenstrand 1966). De flesta utgrävda stenskepp återfinns på Gotland där samtliga daterats till yngre bronsålder. Dateringar till äldre bronsålder finns, men samtliga dessa kommer från Sydsandinavien och i samtliga fall har skeppet legat under hög eller röse (jfr Artelius 1997; Hernek 1994). Detta gör att den troligaste dateringen för skeppen i Lilla Lundby är yngre bronsålder. Sålunda kan skeppen ha anlagts samtidigt som de små gravarna i sluttningarna. Skärvstenshögar har ju inom tidigare forskning setts som boplatsindikerande och dateringar har visat på en anläggningstid under äldre bronsålder, med en kontinuitet in i den yngre delen av perioden (jfr Wigren 1987; Jensen 1986, 1989). Senare tids forskning har ju dock börjat att ifrågasätta om skärvstenshögar bara ska ses som lämningar efter boplatser, bl.a. p.g.a. fynd av begravningar i dem och deras förekomst på miljöer som idag inte ses som vanliga boplatser (jfr Kaliff 1997; Rundkvist 1994; Lundqvist 1991). De terrasser som finns i Lilla Lundby ligger precis invid skärvstenshögarna och dessa skulle kunna höra ihop tidsmässigt, även om möjligheten finns att dessa är från yngre järnålder. De lämningar som finns närmast vattnet är skålgropar och hållristningar och dessa är svårdaterade. I Lilla Lundby finns skålgropar runt det ev. boplatsoområdet, något som gör att de borde förhålla sig till dessa lämningar även tidsmässigt. Hållristningar med skepp finns troligen under både äldre och yngre bronsålder, men ev. med en koncentration till den yngre delen (jfr Hauptman Wahlgren 2001). Hållristningsskepp och skepp byggda i sten ska inte med självklarhet ses innebära samma sak, utan deras kontext måste få vara avgörande. I Lilla Lundby anser jag att det finns strukturella likheter i placeringen av skeppet, vilket kan få betydelse för dess tolkning.

Den struktur som kan ses i Lilla Lundby är sålunda något som har tillkommit under en lång tid och förändringarna som sker är förändringar som kan tolkas i sociala termer.

Det heterarkiska alternativet

En hierarkisk grundsyn i tolkandet av Lilla Lundby skulle innebära att de förändringar som sker skulle behöva ses som nedgång av något slag, eller att en konflikt har uppkommit mellan den styrande gruppen och övriga medlemmar i samhället. De stora monumenten, i detta fall rösen, är de lämningar som har fört tankarna till ett stratifierat samhälle där ledarna förvärvar stora gravmonument. Utseendemässigt kan de stora rösen och de små låga otydliga stensättningarna ses som varandras motsatser. Man går från stora monument för ett fåtal till fler små stensättningar. Viktigt att tänka på är dock att de miljöer vi ser ofta är just gravkontexter och dessa lämningar utgör ju egentligen bara en kategori av lämningar, medan annan information från t.ex. boplatser ofta saknas. Janet Levy har för Danmarks del visat på att förhållanden på boplatser inte lika lätt som gravmaterial låter sig passas in i en hierarkisk samhällssyn (Levy 1995:44ff). Att vi i rösen och andra stora monument sålunda återfinner en samhällselit ska inte tas för självklart, för vi ser ju bara en del av samhället. Som nämnts ovan bygger detta synsätt dels på förutsättningen att det finns en ekonomisk bas som styr samhället och dels att en utveckling finns mellan olika samhällstyper, där bronsåldern i jämförelse med andra tider blir den period som är lämpligast att kalla hövdingadöme, med allt vad det innebär. Som alternativ till detta har jag ovan presenterat den heterarkiska synen som innebär att förändring måste studeras i sociala termer, med hänsyn tagen till en mångfald av grupper i samhället.

Rösen i Lilla Lundby behöver inte ses som monument över en grupp som styrde hela samhället, utan möjligheten finns att söka fler relevanta grupper och diskutera deras förhållande sinsemellan. Ett sätt att möta rösen på är t.ex. genom frågor om deras byggnation. Byggandet av dem måste t.ex. ha involverat en mängd personer som alla knutits till platsen på olika sätt och på så vis kan rösen ses som monument för hela samhället. Även om rösen, som i Sydskandinavien, innehållit en primärbegravning behöver inte denna person vara den person som var ledare för samhället. Socialantropologen Mary Helms har t.ex. visat på att vissa människor i ett samhälle kan anses inneha speciella förmågor rörande kontakten med det övernaturliga, med det främmande, vilket ger dem en speciell position (Helms 1998). Helms har dock även visat på att förekomsten av denna typ av grupp inte behöver innebära underkastelse för den övriga befolkningen, utan man ser på dessa människor som utvalda, besläktade med de äldsta och på så vis är det personer som tillför *hela* samhället något grundläggande, nämligen den livsviktiga kunskapen om urtiden (Helms 1998:4ff, 34ff). Rösen i Lilla Lundby kan ses på detta vis. Byggda för personer som var viktiga för hela samhället, men som inte nödvändigtvis var ledare för det. Helms har även påpekat att de s.k. levande äldsta, de levande förfäderna, ofta får en plats i landskapet där man kan fortsätta ha kontakt med dem, även efter döden (Helms 1998:36f). Själva byggandet av rösen kan ses som en kollektiv process som involverade flertalet grupper och skapade en gemensamhetskänsla för platsen och platsen kan ha sett som en plats där kommunikation med de äldsta skedde och där kunskap inhämtades. På detta sätt kan berget och röset ses som en plats för hela samhället och behöver inte knytas till bara en exklusiv grupp. Även begravandet av den döde kan vara något som engagerade hela samhället, t.ex. genom uppförandet av Brobyhus precis invid röset. Huset kan vara kopplat till de ritualer som omgav begravningen, t.ex. tvättning, rakning och påklädning. Dessa ritualer kan ses hjälpa till att överbrygga den liminala fasen, mellan individens död och dennes begravning och att behandla kroppen på olika sätt kan vara i syfte att göra om den döde till en förmoder eller förfader, att skapa ett ideal (jfr Helms 1998:36f). Även Julian Thomas har för Englands

del under neolitikum visat på ett samband mellan synen på de döda och gravkonstruktioner. Byggandet av stora monument kan länkas ihop med uppfattningen om hur man såg på den personliga identiteten, så till vida att personer som ansågs speciella ur någon aspekt kunde få monopol på en speciell gravform. En sådan syn manifesterade sig även i gravläggandet av hela personer, d.v.s. begravandet av en kropp, en individ. Detta uppkommer även samtidigt som man slutar att återbesöka gravarna för att plocka i och ur ben, något som Thomas tolkar som att en ny form av förfader har uppkommit, som identifieras med en känd anfader (Thomas 1999:140).

De förändringar som sker i Lilla Lundby skulle kunna ses även på detta sätt. Här är det stora monument, kanske kopplade till en individ, en förfader, som kommer först. Dessa följs av små stensättningar som troligen är brandgravar (jfr t.ex. Äijä 1994; Kaliff 1997). Denna förändring kan ses som en förändring kopplad till upplösande av individbegreppet, vilket kan tyda på att man inte längre begraver en specifik person, utan en förfader eller förmoder som ses som en del av ett kollektiv av döda. De nya anläggningarna kan ses visa på detta, de är fler och de är många. Att ta sten från de äldre rösen, bygga om dem och kanske begrava i dem igen kan visa på en vilja att knyta ihop det gamla och det nya. Någon konflikt mellan människor behöver inte förutsättas, utan förändringen kan sökas i sociala termer. Anläggandet av stenskeppen kan t.ex. tolkas med hjälp av landskapets struktur, där skeppen är en anläggning som kan ses återkomma på flertalet platser. Skeppen ligger placerade mellan gravar och boplatser, mellan rösen och de nya gravarna och mellan vattnet och boplatserna. Skeppet kan ses som en symbol för kommunikation och kontakt och dess placering på gränsen mellan olika landskapszoner, kan tyda på att det under den yngre bronsåldern blivit viktigt att framhäva en landskapsstruktur som är i överensstämmelse med rådande kosmologiska föreställningar. Kanske skeppet fått ta över rösets roll som kommunikationssymbol med det främmande?

Viktigt är dock återigen att påpeka att vi inte enbart utifrån materialet i Lilla Lundby kan dra slutsatser om hela samhällets struktur, utan flera undersökningar behövs för att kunna diskutera hur vi kan se på olika grupper och deras förhållande till varandra. Syftet med detta är inte att skapa ett samhälle där olika samhällssfärer separeras, utan tvärtom att skapa en mångfald av bilder som syftar till att visa på en komplex helhet och inte en stereotyp allmänt gångbar bild. En heterarkisk samhällssyn gör detta sökande till något nödvändigt.

Referenser

- Artelius, Tore 1997. *Långfärd och återkomst. Skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 17.
- Barthes, Roland 1988. Semantics of the Object. I: *The Semiotic Challenge*. Oxford.
- Bolin, Hans 1999. *Kulturlandskapets korsvägar. Mellersta Norrland under de två sista årtusendena f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 19.
- Crumley, Carole 1995. Heterarchy and the analysis of complex societies. I: Ehrenreich, Robert; Crumley, Carole & Levy, Janet E. (red.) *Heterarchy and the analysis of complex societies*, 1–5. Archaeological papers of the American Anthropological Association 6.
- Damell, David 1985. *Bronsålder i Södermanland*. Sörmlands läns museum Rapport 7. Nyköping.
- Hauptman Wahlgren, Katherine 2001. Hällristningstradition och förändring i nordöstra Östergötland. I: Bolin, Hans; Kaliff, Anders & Zachrisson, Torun (red.) *Mellan sten och brons. Uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder*, 88–101. Stockholm och Uppsala.
- Helms, Mary 1998. *Access to origins. Affines, ancestors and aristocrats*. Austin.
- Hernek, Robert 1994. Skeppsformiga gravar från äldre bronsålder – utbredning, form och utveckling. I: *Stenskepp och storhög. Rituell tradition och social organisation speglad i skeppssättningar från bronsålder och storhögar från järnålder*, 19–25. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 5.
- Hodder, Ian 1986. *Reading the past*. Cambridge.
- Hyenstrand, Åke 1966. Igelsta i Östertälje. Ett sörmländskt bronsålderskomplex. *Fornvännen* 61, 90–98.
- Hylland Eriksen, Thomas 1996. Kap 1. Ett opålitligt vittne och Kap 2. Det förflutnas flexibilitet. *Historia, myt och identitet*, 9–48.
- Jensen, Ronnie 1986. Skärvtenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsålder. *Fornlämningar och bebyggelsehistoria. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 11, 17–34.
- 1989. Bronze Age settlement patterns in the Mälaren Basin – ecological and social relationships. I: Nordström, Hans-Åke & Knape, Anita (red.) *Bronze Age studies Transactions of the British-Scandinavian colloquium in Stockholm May 10–11, 1985*, 133–150. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 6.
- Johansen, Birgitta 1993. Människan och rummet. Rumsliga strukturer i Södermanland under bronsåldern. I: Hyenstrand & Tomasdotter Jakobson (red.) *Forntid i förändring, Aktuell arkeologi III*, 57–69. Stockholm Archaeological Reports nr 25.
- Kaliff, Anders 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. AUN 24. Uppsala.
- Kristiansen, Kristian 1998. *Europe before history*. Cambridge.
- Larsson, Thomas B. 1997. *Materiell kultur och religiösa symboler*. Umeå.
- Levy, Janet E. 1995. Heterarchy in Bronze Age Denmark. Settlement pattern, gender and ritual. I: Ehrenreich, Robert; Crumley, Carole & Levy, Janet E. (red.) *Heterarchy and the analysis of complex societies*, 41–53. Archaeological papers of the American anthropological association number 6.

- Lundqvist, Lars 1991. Undersökta skärvstenshögar i Västsverige. *Arkeologi i Sverige* 1, 43–60. Riksantikvarieämbetet.
- Olsen, Bjørnar 1990. Roland Barthes: From sign to text. I: Tilley, Christopher (red.) *Reading Material Culture*, 163–205. Oxford.
- Rundkvist, Martin 1994. Skärvstenshögar med gravgömmor i östligaste Mälardalen. *Formvännan* 89, 83–89.
- Sahlin, Marshall & Service, Elman 1960. *Evolution and culture*. Ann Arbor.
- Schönback, Bengt 1952. Bronsåldershus i Uppland. *TOR* 1949–51, 23–45.
- Shanks, Michael & Tilley, Christopher 1987. *Social theory and archaeology*. Cambridge.
- Stig Sørensen, Marie Louise 1992. Gender Archaeology and Scandinavian Bronze Age studies. *Norwegian Archaeological Review* 25/1, 31–49.
- Thomas, Julian 1999. *Understanding the Neolithic: a revised second edition of Rethinking the Neolithic*. London.
- Wallerstein, Immanuel 1988. Should we unthink nineteenth century social science? *International Social Science Journal* 118, November 1988.
- Victor, Helena 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. AUN 30. Uppsala.
- Wigren, Sonja 1987. *Sörmländsk bronsåldersbygd. En studie av tidiga centrumbildningar daterade med termoluminescens*. Theses and Papers in North-European Archaeology 16. Stockholm.
- Äijä, Karin 1994. *Skärgårdsstad*. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 1994:35. Stockholm.

Övriga källor

Fornminnesregistret (FMR), Riksantikvarieämbetet

Program för seminariet

Kulturell mångfald i Södermanland

Del 1 med utgångspunkt från sten- och bronsålderslämningar 20–21 mars 2002

Onsdagen den 20 mars

- 09.30 Samling med kaffe utanför A-salen i Stadshuset, Stora Torget.
- 10.00 Landshövding Bo Holmberg hälsar välkommen.
- 10.15–11.30 Agneta Åkerlund, Länsstyrelsen i Södermanland, Nyköping:
Skilda världar?
Roger Wikell, Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Stockholm:
Stenålder på hög nivå. Om boplatser i höglänta områden i Sörmland.
Jacqueline Taffinder, Statens historiska museum, Stockholm:
Släktskap i sten. Säger stenmaterialet på Södermanlands stenåldersboplatser något om kulturella förbindelser?
Christina Lindgren, Arkeologiska institutionen, Stockholm:
Långt borta och nära. Om kontakter inom och bortom Södermanland under mesolitikum.
- 11.30–12.30 Gruppdiskussioner
- 12.30–13.30 Lunch
- 13.30–15.30 Britta Kihlstedt, Riksantikvarieämbetet UV Mitt, Stockholm:
Boplatser och gravar vid Östra Vrå.
Cecilia Lidström-Holmberg, Arkeologiska institutionen, Uppsala: *Att synliggöra människor. Det vardagliga och det rituella bruket av sadelformade handkvarnar i under tidigneolitikum.*
Jonathan Lindström, Statens historiska museum, Stockholm:
Stridsyxekulturgrupper i Mellansverige.
Gunilla Eriksson, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholm: *Fågel, fisk och mittemellan: Kulturell mångfald utifrån dietundersökningar.*
Jan Storå, Arkeoosteologiska forskningslaboratoriet, Stockholm: *Strandhugg i den sörmländska stenåldersskärgården. Om djurben från de gropkeramiska lokalerna Korsnäs och Brunn.*
- 15.30–16.30 Kaffe och gruppdiskussioner
- 16.30–17.30 Incheckning
- 17.30–18.30 På Sörmlands museum, Åhuset, Ö. Trädgårdsgatan 2
Eva Skyllberg introducerar dokumentärfilmen *Stenåldersliv* från 1919, en av Sveriges tidigaste dokumentärfilmer som skildrar ett av de första försöken till experimentell arkeologi, och Patrik Gustafsson visar intressanta fynd från museets stenålderssamlingar.
- 19.00 Middag på restaurang Qvarnen

Torsdagen den 21 mars 2002

- 08.30–10.30 Karin Beckman-Thoor, Riksantikvarieämbetet UV Mitt:
Skogstorsyxorna. En föreställning tar sin början.
Susanne Thedéen, Arkeologiska institutionen, Stockholm:
*Rituelle traditioner i södermanländska bronsålderslandskap
– aspekter på depositioner av bronser och brända ben.*
Tove Werner, Arkeologiska institutionen, Stockholm:
Heterarki och skeppsformiga stensättningar.
Per Lekberg, Arkeologiska institutionen, Uppsala:
*Utblick och insikt – några tankar kring det förflutna,
identiteten och det arkeologiska ansvaret.*
- 10.30–11.30 Kaffe och gruppdiskussioner
- 11.30–12.30 Lunch
- 12.30–14.00 Sven-Gunnar Broström, Botark: Södermanland – ett okänt
hällristningslandskap.
Katty Hauptman Wahlgren, Arkeologiska institutionen,
Stockholm: *Traditionell praktik och förnyad symbolik.
Tankar kring hällristningsplatsen vid Släbro.*
Alf Eriksson, Riksantikvarieämbetet UV Linköping:
Liv, död och jordbruk i ett bronsålderslandskap.
Helena Victor, Arkeologiska institutionen, Uppsala:
*Boplats för de döda – några bronsåldersexempel
från Sörmland.*
- 14.00–15.00 Kaffe och gruppdiskussioner
- 15.00–15.30 Uppsummering och avslutning

Abstracts

Föredrag som framfördes vid seminariet, men inte publicerade i rapporten.

Agneta Åkerlund, Länsstyrelsen Södermanlands län, Nyköping

Skilda världar?

Under hela stenålder var Södermanland ett skärgårdslandskap. En preliminär jämförelse visar att de materiella lämningarna i den dåtida skärgården skiljer sig från dem i det omgivande fastlandet under flera tusen år. De här rumsliga variationerna kan förstås på olika sätt. Modeller för bosättning i skärgården kan antingen utgå från antagandet att skärgården användes av människor som hade bosatt sig där eller också att skärgården användes av människor som tidvis använde både detta område och fastlandet. Jag betraktar de materiella skillnaderna som uttryck för olika sociala enheter, varav den ena har samband med ett speciellt intresse för skärgården. Vi vet inte om de förhistoriska människorna såg på sig själva som olika samhällen, men vi vet att inte alla människor levde samma liv överallt. I andra sammanhang har man noterat att skillnader i materiell kultur har förstärkts i gränser mellan två sociala grupper. I det här fallet skiljer sig lämningarna åt i de två områdena, men gränsen är inte markerad. Vad betyder det?

Cecilia Lidström-Holmberg, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet

Att synliggöra människor. Det vardagliga och rituella bruket av handkvarnar under tidigneolitikum.

Till detta korta föredrag tänkte jag försöka våga mig på att använda arkeologin som en etisk position och som ett medel för gränsöverskridande möten. Förhoppningen är att etiken kan utmana det sätt på vilket vi ser och synliggör objekt och människor ur det förflutna, och samtidigt ge oss perspektiv på hur vi ser och bekräftar våra medmänniskor idag. Till grund för, och insprängt i, det etiska resonemanget ligger fynd av sadelformade handkvarnar från några sörmländska och västmanländska tidigneolitiska lokaler.

Handkvarnar formgivna utifrån en för många människor gemensam idé uppträder i det arkeologiska materialet vid den s.k. övergången mesolitikum–neolitikum. Redskapets karaktäristiska design utgörs av en större flat eller sadelformad underliggare och en avlång tvåhandsfattad löpare. Jag kommer kortfattat dels att visa redskapet teknologiska egenskaper, dels hur dessa ”enkla” vardagsföremål kan betraktas som mångkulturella föremål med värden utöver det funktionella.

Strandhugg i den sörmländska stenåldersskärgården. Om djurben från de gropkeramiska lokalerna Korsnäs och Brunn

Den gropkeramiska kulturen hör till ett av de intressantaste men samtidigt mera gåtfulla och svårförklarade fenomenen i svensk stenålder. Det råder någon slags enighet om att kulturen representeras av en kustnära bosättning med en nära koppling till havet. Försörjningsekonomin uppvisar dock en stor variation inom olika delar av kulturens utbredningsområde och ”gropkeramiker” har omväxlande kallats för säljägare, svinaherdar, fiskare, deltidsbönder.... I östra mellansverige karaktäriseras den gropkeramiska kulturen av en fångstbaserad ekonomi där inslaget av tamdjurshållning (förutom möjligen svinet) eller sädesodling verkar vara av mindre betydelse. Lokalerna var belägna på stranden och i de flesta benmaterial dominerar ben från sälar.

I ett kommande forskningsprojekt kommer jag att studera benmaterialen från de gropkeramiska lokalerna Brunn och Korsnäs (samt Åloppe i Uppland). Det som gör benmaterialen speciellt intressanta är att det på lokalerna har bevarats relativt stora mängder obrända ben som kan kopplas till intressanta fyndkontexter. Jag tror att osteologiska analyser av materialen kan komplettera vår bild av den gropkeramiska kulturen – bl.a. människornas förhållande till jaktbyten. Jag kommer att översiktligt beskriva mina utgångspunkter som står till grund för de kommande analyserna och kort diskutera materialen från Brunn och Korsnäs.

Katty Hauptman Wahlgren, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet

Traditionell praktik och förnyad symbolik. Tankar kring hållristningsplatsen vid Släbro

Hållristningarna vid Släbro skiljer sig kompositionsmässigt i många avseenden från andra sydsandinaviska hållristningar. Figurerna förefaller alla vara variationer på samma tema och är uppbyggda enligt en särskild grundstruktur och symmetri. Bildvärlden kan lätt uppfattas som en främmande fågel i bronsålderslandskapet och blir därmed svår att sätta i samband med såväl omgivande fornlämningar, som med hållristningar i övrigt. I relation till bruket av andra hållristningar, framstår dock valet av hållristningsplats som konventionellt – i ett passageläge innanför åmynningen, med skärgårdslandskap och rösemiljöer utanför. En pasströskel bildades vid 15 m.ö.h. strax nedanför platsen och sådana landskapsavsnitt var ofta betydelsefulla för de traditionella hållristningarnas bildmässiga rörelsemetaforik. Däremot ger Släbrofigurerna, också de tillsynes kända formerna, såsom cirkelkors och skålgropar annorlunda associationer. Dessa ristningar förefaller vara bilder av något, snarare än representationer av rituella eller mytiska berättelser, såsom många andra hållristningar kan betraktas. Symboliken kan istället sättas i samband med en föreställningsvärld under yngsta bronsålder och äldre järnålder, där närvaro markerades på många olika sätt och knöt samman platser. Bildvärlden kan således liknas vid en mental karta över kulturella eller rituella landskap, omfattande en symbolik som ursprungligen inte tillhörde hållristningssfären och som vanligen uttrycktes genom andra medier. Den ålderdomliga hållristningspassagen, laddad med metaforik kring kroppens och landskapets levnadsbana, blir i en tid när allt fler människor i olika skeden i livet blir synliga för oss, också en brygga mellan olika föreställningsvärldar.

Rituela traditioner i södermanländska bronsålderslandskap – aspekter på depositioner av bronser och brända ben

Mitt övergripande intresse kretsar kring var i landskapet och i vilka kontexter olika ålderskategorier gravlagts och hur människors genus förändrats under levnadsbanan både på ett individuellt plan och i ett samhälleligt sammanhang. Avsikten med föredraget är att belysa dessa frågeställningar med utgångspunkt i södermanländska bronsåldersrösen. Jag kommer att närma mig rösen från tre olika håll: ett landskapsperspektiv, ett levnadsbaneperspektiv samt ett förändringsperspektiv. Betoningen under föredraget kommer framför allt att ligga på de individer som gravlades tillsammans med en särskild uppsättning föremål bestående av rakkniv, pincett, dubbelknapp samt kniv eller dolk. Dessa "raknivsuppsättningar" ska kanske inte betraktas som personliga föremål utan snarare ses som rituell rekvisita knuten till rituella institutioner i bronsålderssamhället. Dessutom kan de roller dessa personer med "raknivsuppsättningar" iklädde sig knytas samman med placeringen i landskapet av de monument de gravlades i.

Boplats för de döda – några bronsåldersexempel från Sörmland

Kulthus, brukade inom ramen för en förfäderskult påträffas inom nästan hela den sydsandinaviska bronsålderssfären, med en tydlig koncentration vid Mälärvikens dåtida vattensystem. Byggnaderna har ett nära samband med gravar, ofta monumentalgravar från äldre bronsålder och är en symbol för förfäderskollektivet och släktens kontinuitet. I normalfallet i Uppland och Västmanland ligger dessa hus ensamma eller parvis liksom vid Kivik eller det stora gravfältet Agdatorp i Blekinge. Brobylokalen utgör dock ett undantag med sina fyra hus. I Södermanland däremot innehåller alla lokaler minst två och i några fall fyra hus. Detta särdrag är tydligt och gör det möjligt att tala om byar av kulthus. Sinsemellan inom lokalen är husen mycket lika, men inte exakta kopior då viss variation i storlek och proportioner förekommer. Det finns två tolkningsalternativ till denna lika olikhet. Antingen är husen inte konstruerade samtidigt, utan ska ses som en återkommande ritual för att förstärka band till förfäderna, eventuellt av olika släktlinjer. Eller så har olika släkter skapat varsitt hus för sina egna förfäder samtidigt för flera olika starka familjer eller dylikt inom området på en gemensam kultplats. Utifrån dessa "kultbyar" förs en diskussion om maktstrategier i området, samt varför Södermanland skiljer sig från andra landskap.

Deltagarförteckning för seminariet i Nyköping 20–21 mars 2002

Andersson Helena, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Arnberg Anna, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Asp Yliali, Statens historiska museum, Stockholm
Beckman Thoor Karin, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Beimert Gunilla, Länsstyrelsen Södermanlands län
Bondesson Wivianne, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Borna-Ahlkvist Helene, Riksantikvarieämbetet UV Syd
Broström Sven-Gunnar, Botark
Carlsson Anders, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Damell David, Örebro länsmuseum
Drenzel Lena, Statens historiska museum, Stockholm
Dunér Jan, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Egebäck Anna, Västmanlands länsmuseum
Engman Fredrik, Sörmlands museum
Ericsson Alf, Riksantikvarieämbetet UV Öst
Eriksson Gunilla, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet
Fernstål Lotta, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Fransson Eva, Länsstyrelsen Södermanlands län
Franzén Bitte, Riksantikvarieämbetet, Kunsksavdelningen
Dokumentation
Goldhahn Joakim, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet
Graner Gunlög, Riksantikvarieämbetet UV Bergslagen
Guinard Michel, Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala
Gustafsson Per, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Hallgren Anna-Lena, Västmanlands länsmuseum
Hauptman Wahlgren Katty, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Jansson Ingmar, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Johansson Åke, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Josephson Magnus, Sörmlands museum
Karlenby Leif, Riksantikvarieämbetet UV Bergslagen
Karlsson Emma, Sörmlands museum
Lagerbäck Richard, Föreningen Arkeologi mitt i Sörmland
Larsson Åsa, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet
Lekberg Per, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet
Lidström-Holmberg Cecilia, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet
Lindgren Christina, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Lindström Jonathan, Statens historiska museum, Stockholm
Luthander Ann, Länsstyrelsen Södermanlands län
Mannerheim Ylva, Tidskriften Kulturmiljövård

Myhrman Marie, Länsstyrelsen Södermanlands län
Nordström Karin, Västmanlands länsmuseum
Ohlberger Bertil, Arkeologiska institutionen Stockholms universitet
Olson Carina, Arkeoosteologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet
Olsson Eva, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Olsson Kjell, Eskilstuna museer
Palmberg-Eriksson Stina, Sörmlands museum
Papmehl-Dufay Ludvig, Arkeologiska forskningslaboratoriet,
Stockholms universitet
Petré Bo, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Pettersson Björn, Sörmlands museum
Rönnby Johan, Södertörns högskola
Schützler Lillemor, Riksantikvarieämbetet UV Mitt
Segerberg Ann, Länsstyrelsen Upplands län
Skjällberg Eva, Sörmlands museum
Storå Jan, Arkeoosteologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet
Svedin Marie, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Svensson Christina, Västmanlands länsmuseum
Svensson Ingeborg, Sörmlands museum
Svensson Susanne, Pastellvägen 10, 121 36 Johanneshov
Sörensen Perry, PS Arkitektkontor, Järna
Taffinder Jacqueline, Statens historiska museum, Stockholm
Thedéen Susanne, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Thålin Bergman Lena, Föreningen Arkeologi mitt i Sörmland
Victor Helena, Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet
Werner Tove, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Werthwein Göran, Stockholms läns museum
Zachrisson Torun, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet
Åkerlund Agneta, Länsstyrelsen Södermanlands län